مقدمه لطيفي

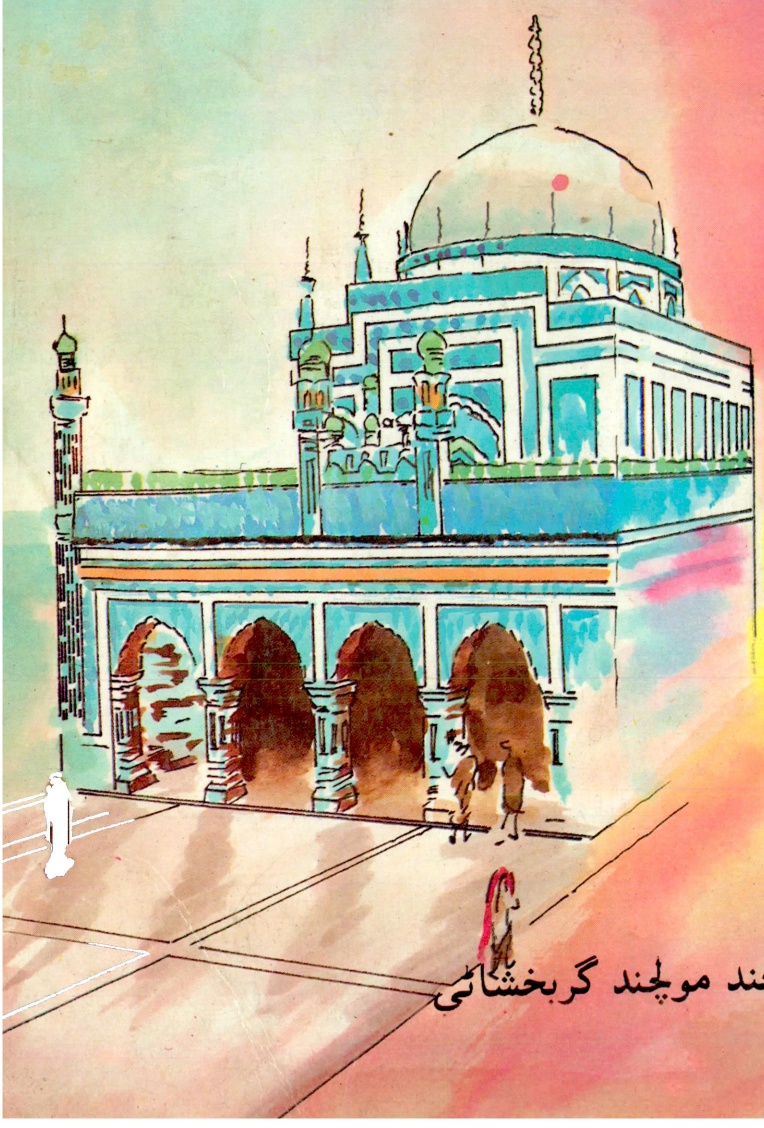

پروفيسر هوتچند موچند گربخشاڻي

مقدمه لطيفي

پروفيسر هوتچند مولچند گربخشاڻي

Roshni Book No. 81

"مقدمہ لطيفي"

(شاهہ لطيف جي شاعريءَ جو اڀياس)

ليکڪ: ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي

[حق ۽ واسطا محفوظ]

چوٿون ايڊيشن: © 1993ع

ڪمپوزنگ: (حسين سومرو، راڻو مينگهواڙ) سنڌ ليک ڪمپيوٽرز، حيدرآباد، سنڌ.

ڇپيندڙ: اسحاقيہ آرٽ پريس، ڪراچي.

ڇپائيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، سنڌ.

قيمت: =/35 رپيا

ٽائيٽل ڊزائين

عبدالرسول عباسي

MUQADAMA LATEEFI

(An Analysis of Latif's Poetry)

By Dr. Hotchand Moolchand Gurbuxani

Composed by Sindh Tech Computers, Hyderabad.

Printed by Ishaqia Art Press, Karachi.

Published by Roshni Publication, Kandiaro, Sindh.

Fourth Edition © 1993

فهرست

[مقدمہ لطيفي] 7-8

فصل ١

*شاهہ جي سوانح عمري 9

فصل ٢

*شاهہ جي صورت ۽ سيرت 32

فصل ٣

*شاهہ جو مذهب 37

فصل ٤

* ويدانت ۽ تصوف 45

فصل ٥

*شاهہ جو شعر ۽ شاعري 51

فصل ٦

*شاهہ جي شعر جو مضمون ۽ عبارت 56

فصل ٧

*شاهہ جو نظم 79

فصل ٨

*شاهہ جي سنڌي 84

فصل ٩

*شاهہ جون نحوي بناوتون 94

فصل ١٠

*رسالي جي تصنيف ۽ تاليف 99

فصل ١

شاه جي سوانح عمري

حوالا- اصل ۽ نسل- ولادت- ننڍپڻ ۽ تعليم- عشق ۽ نا اُميدي- سير ۽ سياحت- مراجعت ۽ شادي- اولاد- دوست ۽ دشمن - شاه ڪريم جو قُبو اڏائڻ - نور محمد ڪلهوڙي جي دعوت- پِٽَ وسائڻ- شاه حبيب جو قضيو- پِٽَ ڏي لڏڻ- مريد ۽ معتقد- آخرين ڏينهن ۽ وفات.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ، سنڌ جي مشهور شاعر کي وفات ڪئي، اڄ اٽڪل پوٽا ٻه سَؤ وره ٿيا. اهو ڪو ايڏو وڏو عرصو نه چئبو، پر تڏهن به، سندس حياتيءَ جو ڪو دل گهريو ۽ ڀروسي جهڙو احوال ڪٿان ملي نٿو سگهي. البت آڪاڻين ۽ افسانن جي ڪمي ڪانهي، جن جو مضمون يا ته شاه جون ڪرامتون آهن، يا ته ڪن بيتن ۽ مصراعن جي تصنيف جو سببُ. مشرقي دماغ افسانه پردازيءَ لاءِ نهايت قابل آهي، ۽ ڪرامتن ۽ معجزن جو خواهان؛ ڇڻ ته ڪنهن بزرگ، جي حياتِي ئي هِڪَ وڏو معجزو نه آهي. ڪنهن به بزرگ يا شاعر جي سوانح عمري جاچي ڏسبي، ته سندس ساري حياتي، هڪ غيب جي دائري ۾ عجيب ۽ غريب ڳالهين سان گهيريل ڏسڻ ۾ ايندي، ايتري قدر جو تاريخي ماهيَت به ڪهاڻيءَ جي ڪاري ڪڪر هيٺ منهن ڇپايو ڇڏي. در حقيقت، اهي آڪاڻيون ڀورڙن ماڻهن جا بناوَ آهن. انهن مان ڪي ڳالهيون ته اهڙيون آهن، جو ٿورڙيءَ ڦيرڦار سان ٻين مشرقي بزرگن جي حالت ۾ پڻ لاڳو ٿي سگهن ٿيون. اهڙين ڏندڪٿائن، ماڻهن جي وات مان پشت به پشت گشت ڪري، نيٺ تاريخي لباس وٺي، شاه جي شخصيت ۽ احوال کي هڪ حيرت انگيز افسانو بنائي ڇڏيو آهي.

هڪ پارسي ڪتاب کان سواءِ، شاه جو تاريخي احوال ٻئي ڪنهن به

همعصر جي تصنيف ۾ ڏنل نہ آهي. اهو ڪتاب آهي تحفة الڪرام، جو سن ١١٨١ هجريءَ، مطابق سنہ 1767ع عيسويءَ ۾ مير علي شير قانع ٺٽوي لکيو هو. انهيءَ ڪتاب جي ٽئي دفتر ۾، سنڌ ۽ سنڌ جي مشهور شهرن ۽ معروف بزرگن ۽ اوليائن جي بيان ۾، شاهہ جو بہ ذڪر آيل آهي؛ پر اهو اهڙو مختصر ۽ سرسري آهي، جو شاهہ جي حياتيءَ تي ڪا گهڻي روشنائي نٿو وجهي. علي شير اهو احوال هن طرح ڏنو آهي:

هو صاحب (شاهہ عبداللطيف) سيد حبيب شاهہ جو پٽ، مشهور اولياءَ شاهہ عبدالڪريم جي اولاد مان آهي. سيد حبيب شاهہ با خدا آدمي هو. ۽ جڏهن گذر ڪري ويو، تڏهن سندس وفات جي تاريخ 'آ الموتُ جَسر يُوصِل الحبِيب اِلي لِقاءِ الحَبِيبِ' (١) لکيائون. شاهہ عبداللطيف جو سندس زماني ۾ ولايت ۾ ڪو ورلي مٺ هو. سندس اچرجن جا آثار ۽ سندس ڪرامتن جون ڪهاڻيون سچ ڪان بہ وڌيڪ ظاهر آهن. هن مختصر ڪتاب ۾ انهن جي بيان جي گنجائش نہ آهي. ۽ جيتوڻيڪ اڻ پڙهيل هو تہ بہ خدا تعاليٰ ان جي سيني جي فرهيءَ تي سڀيئي علم اُڪري ڇڏيا هئا. چون ٿا تہ مرزا بيگ ارغون، جنهن جي نياڻي شاهہ صاحب جي نڪاح ۾ هئي، تنهن کي اوائل ۾ شاهہ صاحب سان تمام بغض هو. جڏهن وفات ڪيائين، تڏهن شاهہ صاحب جي مريدن مان هڪڙي، سندس وفات جي تاريخ 'بود خبيث' (٢) ڳولي ڪڍي. جڏهن اُن عارف ڪامل هيءُ ٻڌو، تڏهن يڪدم بي اختيار چيائين تہ "ائين نہ چوڻ گهرجي، بلڪ چئو 'يک مغل بہ بوده (٣)'." جڏهن ابجد موجب حساب ڪيائون، تہ ساڳيو سال (۴) نڪتو. تحقيق، هڪ اڻ پڙهيل انسان جي واتان ائين واقع ٿيڻ، هڪ ڪرامت آهي. جنهن ڏينهن هن دنيا مان انتقال ڪيائين، تنهن ڏينهن سندس افسوس ۾، ڪيترا مريد مري ويا. سندس پاڪ مزار، پٽ تي هڪ عجيب روح افزا جاءِ آهي، ۽ سندس مقبري تي، هڪ عاليشان گنبذ اڏيل آهي. جيسلمير جي راجا هڪ نقارن جي جوڙي نذراني طور موڪلي. صبح ۽ شام جو سندس درگاه تي هڪ دل کي فرحت ڏيندڙ چهچٽو لڳو پيو هوندو آهي. سيد جمال شاهہ (۵) انهيءَ وليءَ جو

(١) "موت آهي هڪ پل جنهن تان هڪڙو دوست لنگهي وڃي ٻئي دوست کي ملي ٿو." اتي حبيب لفظ ۾ ايهام آهي. پهرئين حبيب ۾ شاهہ حبيب ڏي اشارو آهي ۽ ٻئي جي معنيٰ دوست يعني خدا آهي.
(٢) "خبيث هو". (٣) "هڪ چڪو مغل هو." (۴) يعني سنہ ١١٢۴هـ مطابق 1712ع-1713ع.
(۵) شاهہ عبداللطيف جي ڀائيٽي جو پٽ. جو ڪانئس پوءِ گاديءَ تي ويٺو.

قائم مقام پڻ صاحب ڪرامت آهي، ۽ سندس فقيرن جي سلسلي مان ڪيترا نامدار خليفا آهن.

هن ڪان پوءِ سنه 1851ع ۾ سَر رِچَرڊ بَرٽَن صاحب پنهنجي ڪتاب، جنهن جو سرنامو 'سنڌ ۽ سنڌونديءَ جي واديءَ ۾ رهندڙ قومون' آهي، تنهن ۾ شاهه جو پڻ احوال ڏنو آهي. اهو احوال، اگرچه مير علي شير قانع جي ڏنل احوال کان بهتر، ۽ ڪي قدر حقيقتن جي مطابق آهي، پر تڏهن به، اهڙو خاطر خواه نه آهي؛ از انسواءِ اهو ڪتاب هاڻ نايابَ آهي.

جڏهن سَر بَارٽِل فريئر، جنهن جي نالي ڪراچيءَ جو فريئر هال سڏجڻ ۾ اچي ٿو، سنڌ جو ڪمشنر هو (1851ع -1859ع)، تڏهن سندس نياڻي جي وندر لاءِ، شاهه جي سوانح عمري سنڌيءَ ۾ لکائي ويئي هئي، جا پوءِ انگريزيءَ ۾ پڻ ترجمو ڪئي ويئي. هيءَ صاحبه هندستاني قصن ۽ ڪهاڻين جي شائق هئي، ۽ انهيءَ باري ۾ ڪيترائي ڪتاب لکي ڇپايائين. مگر ڪنهن سبب ڪان اهي ٻئي مسودا، سنڌي توڙي انگريزي، خطي حالت ۾ ئي رهجي ويا؛ ۽ اڄ ڏينهن تائين، ڪمشنر صاحب جي ڪتب خاني ۾ موجود آهن پر اهي مسودا به ڪو مستقل احوال نٿا ڏين، رڳو وهمي ڳالهين ۽ ڏند ڪتائن سان ڇانيل آهن.

سنه 1882ع ۾ ديوان ڏيارام گدومل، 'سڳما' جي تخلص سان، هڪ ننڍو رسالو نالي 'سنڌ بابت ٿورو ذڪر' انگريزيءَ ۾ ڇپايو هو، جنهن جو ڪچ حصو شاهه جي حياتيءَ جي احوال سان ڀريل آهي. هن صاحب، جيتوڻيڪ تاريخي حقيقتن ڏيڻ جي قدري ڪوشش ڪئي آهي، پر تڏهن به غالباً سندس بيان جو دامن قصن ۽ ڪهاڻين جي ڪَنڊن ۾ ڦاسجي ويو آهي؛ خصوصاً سنن، مڪانن ۽ ماڻهن جي نالن وغيره ۾ گهڻيون غلطيون ڪيون اٿس. گهڻن هنڌن تي ته رڳو شخصي خيال ۽ رايا اظهار ڪيل آهن. انهن سببن ڪري، سندس ڏنل احوال تاريخي معيار تي پورو نٿو بيهي.

سنه 1887ع ۾ سنڌ جي مشهور مصنف مرزا قليچ بيگ، شاهه بابت 'سندس مريدن ۽ فقيرن کان جدا جدا جاين تان، جدا جدا خبرون ۽ ڳالهيون گڏ ڪري،' هڪ سلسليوار سوانح عمري ڇپائي هئي. ۽ وري سال 1889ع ۾ ديوان ليلارام سنگ به شاهه ۽ سندس شعر به نسبت هڪ ڪتاب، مقالن جي صورت ۾ انگريزي ٻوليءَ ۾ ڇپايو هو. هڪڙي مقالي ۾ خاص شاهه جو احوال ڏنل آهي.

مذڪور ڪتابن کان سواءِ ٻيو ڪو اهڙو ڪتاب نظر نہ چڙهيو آهي، جنهن ۾ شاهه جو مفصل احوال ڏنل هجي. انهن سڀني حوالن کي مقابل ڪري ۽ تنقيد جي ترازيءَ ۾ توري، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي سلسليوار سوانح عمري ڏني ويئي آهي. قصن ۽ ڪهاڻين کي حقيقتن کان ڇني ڌار ڪرڻ جي، حتي المقدور، ڪوشش ڪئي ويئي آهي، پر تنهن هوندي به جتي ڪو قصو يا ڪهاڻي عقل جي ابتڙ نہ آهي، ۽ حقيقت سان همدوش آهي، يا پنهنجي پَر ۾ ڪا ذاتي خوبي اٿس، سا پڻ گذارش ڪئي ويئي آهي.

شاهه عبداللطيف جا ابا ڏاڏا، جن جو عالي نسب حضرت محمد صلعم سان وڃيو لڳي، سي اصل هرات ۾ رهندا هئا. ۽ پانڌجي ٿو تہ هميشه گمناميءَ جي گوشي ۾ گذاريائون، ۽ دنيا جي بي بقا جنسار کي ترڪ ڪري، آخرت جي خزاني گڏ ڪرڻ ۾ پنهنجي همت صرف ڪيائون. مگر جنهن صورت ۾ دنيا اهڙن الله لوڪن لاءِ واجهائيندڙ ۽ ڳوليندڙ آهي، تنهن صورت ۾ وٽن هن فاني متاع جي به ڪمي ڪانہ هئي. پيريءَ مريديءَ جو طريقو شايد اصل کان ئي جاري هون، جنهن ڪري عام ۽ خاص ماڻهن ۾ سندين عزت ۽ رسوخ گهڻو هو. انهن گمنام سيدن مان، جن دنيا جي دفتر تي اهڙو ڪو ڪارنامو ڪونہ ڇڏيو، جنهن مان جيڪر سندن حياتيءَ جي خبر پئجي سگهي، فقط هڪ جو مختصر پتو ملي سگهي ٿو. اهو آهي سيد مير علي، جنهن امير تيمور گورگان جي ڏينهن ۾ ڇڳو نالو ڪڍيو. سنہ 1398 عيسويءَ ۾ جڏهن امير تيمور وڏي انبوه سان هرات تي ڪاهيو، تڏهن سيد مير علي، سلطان جي خدمت ۾ حاضر ٿي، شاهي لشڪر جي مهمانيءَ لاءِ هڪ وڏي رقم نذراني طور پيش ڪئي. امير تيمور مٿس ڏاڍو راضي ٿيو، ۽ ڪيس شاهاڻا انعام اڪرام عطا فرمايائين. سيّد مير عليءَ کي ڇهہ فرزند هئا، جن تي پڻ شاهاڻي فيض جي نظر ٿي، ۽ جدا جدا علائقن جا حاڪم مقرر ڪيا ويا: پهريون مير عبدالباقي، جو اجمير جو حاڪم ٿيو، ٻيو مير عبدالواحد، جنهن کي ملتان جي حڪومت ڏني ويئي؛ ٽيون مير عبدالرزاق، جنهن کي بکر جي حڪومت ملي؛ ڇوٿون مير ابوبڪر، جو سيوهڻ جو والي مقرر ٿيو؛ پنجون مير شرف الدين، جنهن پنهنجي خانمان ۾ رهڻ اختيار ڪيو؛ ۽ ڇهون مير حيدرشاه، جنهن کي پڻ حڪومت آڇي ويئي، مگر ان نوڪريءَ وٺڻ کان ناڪار ڪئي ۽ رخصت گهري تہ پنهنجي والد سان سلطان

جي خدمت ۾ همرڪاب ٿي رهي. سلطان سندس هيءُ عرض خوشيءَ سان قبوليو. هندستان ۾ پهچڻ کان پوءِ، سنت ٿي سيد حيدر شاهه پنهنجي پيءُ کان اجازت گهري، انهيءَ لاءِ تہ پنهنجن ڀائرن سان ملاقات ڪري، ۽ پڻ نئين ملڪ جي جدا جدا ڀاڱن جو سير ڪري. پنهنجي سير جي دوران ۾، مٺيون سيڊ سنڌ ۾ پراڻن هالن جي شهر ۾ اچي نڪتو. اتي هو هڪ معزز ماڻهوءَ شاهه محمد پٽ دريا خان هالي وٽ اچي مهمان ٿيو، جنهن سنديس خاطر خواه خدمت ڪئي. انهي وقت، اتي جي حاڪم مير محمد، ڪنهن سبب ڪري انهن ماڻهن تي 525 روپيہ ڏنڊ رکيو هو، جو هو مسڪينيءَ سبب ادا ڪري نٿي سگهيا، ۽ نهايت مايوسيءَ ۾ مبتلا هئا. سيد حيدر شاهه کي جڏهن انهيءَ حال جي مقال ڪَنِ پيئي، تڏهن هن قياس وچان اها رقم پنهنجي هڙان ڀري ڏني. ازانسواءِ سيد حيدرشاهه انهن ماڻهن سان ٻيا بہ گهڻائي پير ڪنيا، ۽ اوکي سوکيءَ ۾ مدد ڏنائين. انهيءَ ڪري اهي ماڻهو سندس نهايت شڪرمند رهندا هئا؛ ۽ جنهن صورت ۾ هُو عاليءِ خاندان مان هو، تنهن صورت ۾ اُن سان مائٽي ڳنڍڻ جي رغبت ڏيڪاريائون. آخر سيد حيدرشاهه جي شادي، شاهه محمد هالي جي نياڻيءَ سان ملهائي ويئي. بيبي صاحبہ جو اصل نالو فاطمه هو، مگر جنهن صورت ۾ سيد حيدر شاهه جي والده جو نالو بہ فاطمه هو، تنهن صورت ۾ سندس نالو مٽائي بيبي سلطان رکيائون. چون ٿا تہ سيد حيدر شاهه کي هالن ۾ رهئي، ايا ٽي سال ٿيا هئا، ڪيس پنهنجي والد جي وفات جي خبر پهتي، جنهن ڪري پنهنجي وطن وڃڻ واجب ڄاتائين. ان وقت سندس اهليہ ڳورهاري هئي، جنهن ڪري لاچار ڪيس مائٽن رٽ ڇڏيائين؛ ۽ نشانيءَ طور وٽس ٽي شيون ڇڏي ويو: هڪ سهڻي مُنڊي، جنهن تي سندس نالو اُڪريل هو، هڪ جڙادار خنجر ۽ هڪ قديم ٻانهي جا اصل هرات کان آندي هئائين. ۽ وصيت ڪري ويو تہ، "منهنجي اُسهڻ کان پوءِ، جيڪڏهن فرزند جمي تہ اُن کي منهنجي والد مرحوم مير علي جي نالي سڏجو، ۽ جڏهن ٿورو وڏو ٿئي، تڏهن انهن ٽنهي نشانين سميت هرات روانو ڪجوس؛ پر جي نياڻي تولد ٿئي تہ ان کي منهنجي والده بيبي فاطمه جي نالي سڏجو."

سيد حيدر شاهه، هرات مان پنهنجي گهَرواريءَ ۽ سياءِ سان وقت بوقت لکپڙه پيو ڪندو هو. جڏهن هرات ۾ رهئي ٽي يا چار ورهيہ ٿيس، تڏهن روح ريلو ڏنس تہ هيڪر سنڌ جا وڻ وري ڏسي اچان؛ مگر اجل فرصت نہ

ڏنس. اوچتو بيمار ٿي پيو ۽ هن دنيا فانيءَ مان لاڏاڻو ڪيائين. ڪيس هرات ۾، ٻئي گهر مان ٻه پٽ هئا،هڪڙو سيد محمد، ٻيو سيد حسن، جن سندس وفات بعد، سڀ مال ملڪيت پاڻ ۾ وراهي ڪنئي.

ٻيبي سلطان کي سيّد حيدر شاه جي اُسهڻ بعد جلد ئي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو سندس والد جي وصيت موجب مير علي رکيائون. جڏهن هي نينگر عمر رسيدو ٿيو، تڏهن ڪيس پڻس جون ٽيئي ڇڏيل نشانيون سپرد ڪيون ويون. ٿورن ڏينهن بعد، دائيءَ جي رهبريءَ سان سيد مير علي هرات روانو ٿيو. پهچڻ شرط، پنهنجي والد جي ڇڏيل ملڪيت مان، پائرن کان حصو ڇڪڻ لڳو، پر پائر ڦري آيس ۽ چيائونس ته، "اصل نسل جي شاهدي ڏيئي، پنهنجو حق ثابت ڪر." هن پنهنجي ٻيءَ جي هٿ واري منڊي ۽ خنجر ڏيکارينِ، ۽ دائيءَ پڻ شاهدي ڏني؛ مگر هو باز نه آيا. آخر اهو معاملو قاضيءَ وٽ ويو، جنهن فيصلو ڪيو ته ملڪيت جي ٽي پتيءَ کان ڪي قدر گهٽ سيد مير عليءَ جي ورثي ۾ اچڻ گهرجي. حصي وٺڻ کان پوءِ، هو اتي وڌيڪ نه ترسيو، ۽ موٽي هالين آيو؛ ۽ پاڻ سان پنهنجو چاچو سيد شرف الدين به آندائين. هتي هن سگهو ئي ٻه شاديون ڪيون؛ هڪ هالي ذات مان ۽ ٻي ترڪن مان. پهرين زال مان، هن کي هڪ پٽ ڄائو، جنهن جو نالو شرف الدين رکيائين؛ ۽ ٻيءَ مان پڻ فرزند عطا ٿيس، جنهن جو نالو سيد احمد رکيائين. سيد شرف الدين پرٽي کان پوءِ جدا حويلي ڪري رهڻ لڳو؛ باقي سيد احمد پنهنجي پيءُ سان گڏ رهندو آيو. پهرئينءَ جو اولاد اڄ ڏينهن تائين شرف پوتا سڏبو آهي؛ ۽ ٻئي جو اولاد ميرڻ پوتا. اهي سڀيئي اڄا تائين مَتارِن (مٽيارن) جي شهر ۾، جنهن کي اصل متعلوي چوندا هئا، رهندا اچن. مگر اها خبر نه ٿي پوي ته اهي سادات، ڪڏهن ۽ ڪهڙي سبب کان متاري (مٽيارن) ۾ لڏي آيا؛ ۽ سواءِ هڪڙي جي، ٻئي ڪنهن جي احوال جي ڪابه خبر نٿي ملي سگهي. اهو هڪڙو آهي سيد عبدالڪريم شاه بلڙيءَ وارو، جو سنڌ جي مشهور اوليائن مان ڳڻيو وڃي ٿو، ۽ جنهن جو مفصل احوال 'بيان العارفين' ۾ ڏنل آهي، جو ميان محمد رضا عرف مير دريائي ٺٽوي، سنه ١٠٣٨ هجري مطابق سنه 1628 عيسوي ۾، شاه ڪريم جي وفات کان فقط ڇهه ورهيه پوءِ تصنيف ڪيو. اهو ئي ناميارو اولياءُ هو، جنهن جي پشت مان اسان جي فخر جو باعث، شاه عبداللطيف پيدا ٿيو.

شاهہ عبداللطيف، سيد حبيب الله شاهہ جو پٽ، سيد عبدالقدوس شاهہ جو پوٽو ۽ سيد جمال شاهہ جو پڙپوٽو هو؛ ۽ سيد جمال، شاهہ عبدالڪريم جو ٽيون فرزند هو. شاهہ عبداللطيف حيدرآباد ضلعي جي هالا تعلقي ۾، هالا حويليءَ جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. اهو ڳوٺ هاڻي ويران آهي ۽ پٽ ڪان اٽڪل نَوَ ڪوهہ پري، سندس ڦٽل نشان ايا ڏسڻ ۾ پيا اچن. جنهن گهر ۾ شاهہ ڄائو هو، اتي پوءِ هڪڙي مسجد جوڙائي ويئي هئي، جا ايا تائين قائم آهي.

شاهہ جي جنم جو ڏينهن پوريءَ طرح معلوم ٿي نہ ٿو سگهي. مگر قرائن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنہ ١١٠٢ هجري مطابق 1689- 1690 عيسويءَ ڌاري ڄائو هو. ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي "شاهہ جي رسالي" جي ديباچي ۾ چوي ٿو تہ "شاهہ سنہ 1680 عيسويءَ ۾ ڄائو هو، ۽ سنہ ١١٦١ هجري مطابق 1747 عيسويءَ ۾ وفات ڪيائين." جيڪڏهن اها ڳالهہ صحيح آهي، تہ شاهہ ٦٧ ورهيہ جئرو رهيو هوندو؛ مگر بيروني شاهدي ان جي اصل برخلاف آهي. سڀ هن ڳالهہ تي متفق آهن تہ شاهہ ١۴ تاريخ صفر مهني سنہ ١١٦٥ هجري مطابق 1752 عيسويءَ ۾ وفات ڪئي، جنهن تاريخ تي سندس يادگار ۾ ايا تائين سال بسال ميڙو لڳندو آهي؛ ۽ پڻ روايت آهي تہ، سندس عمر، حضرت پيغمبر صلعم ۽ حضرت عليءَ جي عمر جيتري هئي، يعني٦٣ ورهيہ. هن مان صاف ظاهر آهي تہ، سندس جنم سنہ ١١٠٢ هجري مطابق 1689- 1690 عيسويءَ ۾ ٿيو هوندو.

چون ٿا تہ شاهہ عبداللطيف جي پيءُ شاهہ حبيب کي پهرئين اولاد ڪونہ ٿيندو هو. پوءِ ڪنهن وليءَ کان دعا گهريائين، جنهن خاطري ڏنيس تہ "توکي پٽ ڄمندو، جو زماني جو قطب ٿيندو، ۽ سندس نالو عبداللطيف رکجانءِ." ستت ئي خدا جي فضل سان سيد حبيب شاهہ کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو عبداللطيف رکيائين، پر اهو ننڍي هوندي ئي مري ويو. وري ٻئي گهر مان هڪ پٽ ڄائس، جنهن جو نالو جمال شاهہ رکيائين، جنهن جو اولاد ايا تائين پٽ جي گاديءَ تي وهندو اچي. وري پهرئين گهر مان ٻيو پٽ ڄائس، جنهن جو نالو پڻ عبداللطيف رکيائين. اهو آهي شاهہ عبداللطيف شاعر، جنهن جي حياتي جو احوال اسان جو مقصد آهي. شاهہ عبداللطيف جي والده شاهہ دياني جي نياڻي هئي. شاهہ دياني کي مخدوم عربي بہ ڪري سڏيندا هئا، ڇو تہ سندس ابا ڏاڏا اصل عربستان کان آيل هئا. هن بزرگ جي ساري حياتي

مجذوبيءَ جي حالت ۾ گذري ۽ ماڻهن جو منجهس وڏو ويساه هو. سندس مقبرو ايا تائين پراڻن هالن جي اپرندي طرف ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

شاهه عبداللطيف جي تولد ٿيڻ کان پوءِ، شاهه حبيب هالا حويليءَ ۾ گهڻو وقت نه رهيو؛ پر جلدئي ڪوٽڙيءَ نالي هڪ ڳوٺ ۾ ، جو هاڻ ڦٽي ويو آهي ۽ پٽ کان ٻه ڪوه ڪن پري آهي، اتي وڃي لڏي ويٺو. ڪهڙن سببن ڪري شاهه حبيب، هالا حويليءَ کي ڇڏي ڏنو، تن جي پوري خبر پڻجي نٿي سگهي. پر يقين سان چئي سگهبو ته شاهه عبداللطيف جي ننڍپڻ ڪوٽڙيءَ ۾ ئي گذري، ۽ ڪيس تعليم ۽ تربيت اُتي ئي ملي.

شاهه عبداللطيف جي ننڍپڻ جي نسبت جيڪي اڪيچار قصا ۽ ڪهاڻيون مروج آهن، سي جيڪڏهن اعتبار ۾ آڻبيون ته ڏسبو ته هو ڄاڻندي ئي ڄام هو. ننڍيءَ وهيءَ کان ئي وٺي، ڪڏهن ڪڏهن وجد ۽ حال ۾ اچي ويندو هو، ۽ اُن حالت ۾ غيبي مشاهدا نظر ايندا هُئس. پنهنجن جيڏن سرتن کي الاهيات جي باريڪ نڪتن تي وعظ ڪندو هو ۽ ڪين ڪيترا اچرج ۽ ڪرامتون ڏيکاريندو هو. چون ٿا ته جڏهن پنجن يا ڇهن ورهين جي ڄمار جو ٿيو، تڏهن سندس والد ڪيس آخوند نور محمد وٽ پڙهڻ وهاريو. آخوند نور محمد ذات جو پٽي هو، ۽ "وائيءَ" جو ويٺل هو، جا پٽ کان ڇهه ڪوه پري ۽ اڏيري لعل کان ٻه ڪوه پري آهي. جڏهن آخوند "الف بي" سيکارڻ شروع ڪيس، ۽ چيائينس ته چوُ "الف"، ته شاهه هڪدم چيو "الف". وري جڏهن آخوند چيس ته چوُ "ب"، ته شاهه ٺهه پهه جواب ڏنو ته "ب وري ڇاجي؟" نيٺ گهڻي رد بدل کان پوءِ، نينگر کي شاهه حبيب وٽ وٺي آيا ۽ ساري روئداد بيان ڪري ٻڌايائونس. شاهه حبيب پنهنجي پٽ جي رمز سهي ڪئي ۽ خوشيءَ وچان ڳراڙي پائي، پيشانيءَ تي چمي ڏنائينس، ۽ چيائينس ته "ابا تون بيشڪ حق تي آهين. پر جنهن صورت ۾ دنيا ۾ ٻاهريون لبيس ٻه رکڻ ضروري آهي، تنهن صورت ۾ ظاهري علم ٻه حاصل ڪرڻ لابد آهي." يقين سان چئي سگهبو ته سندس والد جو فرمودو اجايو نه ويو هوندو؛ مگر ايترو سو چئي نٿو سگهجي ته شاهه، آخوند نور محمد وٽ ڪيترو وقت پڙهيو، ۽ ڪيتري قدر تحصيل ڪيائين.

عام اعتقاد آهي ته شاهه عبداللطيف کي باترتيب درسي تعليم ڪانه ملي. اِن مان منطقي دليل سان چئي نه سگهبو ته شاهه، ڪو اُمّي يا اڻڄاڻ هو، جئن

"تحفة الكرام" ۾ ڄاڻايل آهي، ۽ ڪن ماڻهن جو وهم آهي. ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي ڇاپيل رسالي جي مقدمي ۾ سچ چيو آهي تہ "اهڙي دعويٰ کي رد ڪرڻ لاءِ شاهہ جو ديوان ئي ڪافي ثبوت آهي، جنهن ۾ هن عربي ۽ فارسي زبانن جو اونهو محاوره ڏيکاريو آهي." بلڪ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ ڪي قدر درسي تعليم جي ڪري ۽ ڪي قدر پنهنجي سر تجربي ۽ مطالعي ڪري، شاهہ عبداللطيف ان زماني جي لياقت آهر، هر علم ۾ چڱي مهارت حاصل ڪئي. عربي ۽ فارسيءَ جو ماهر هو ۽ پنهنجي مادري زبان تي تہ ڪيس ڪلي ضابطو هو. نہ فقط ائين، پر ٻين ٻولين سان پڻ ڪي قدر واقفيت هيس، جهڙوڪ بلوچي، سرائڪي، هندي، پنجابي وغيره. ازانسواءِ سندس تاريخي معلوميت بہ وسيع هئي. سنڌ، توڙي هندستان جي ٻين ڀاڱن جي قصن ڪهاڻين کان بہ چڱيءَ طرح واقف هو. قرآن ۽ حديث، فقه ۽ فلسفه، تصوّف ۽ ويدانت، صرف ۽ نحو وغيره جو بہ ڳوڙهو اڀياس ڪيو ٿو ڏسجيس. قرآن شريف، مثنوي مولانا روم ۽ شاهہ ڪريم جو رسالو اڪثر ساٿس همراه هوندا هئا، ۽ روايت آهي تہ ميان نور محمد ڪلهوڙي، هڪ نهايت عمدو سوناڪاري دستخط نسخو جلال الدين رومیءَ جي مثنويءَ جو، ڪيس تحفي طور ڏنو هو. هاڻ جيڪڏهن شاهہ اُمي هجي ها تہ اهڙي تحفي موڪلڻ جو ڪهڙو مقصود؟ انهن ٽنهي ڪتابن ۽ علمن مان ڪيترا مضمون پنهنجي شعر ۾ داخل ڪيا اٿس، ۽ ڪٿي ڪٿي تہ ڪن آيتن ۽ بيتن جو هوبهو ترجمو ڏنو اٿس. انهن جو وڌيڪ ذڪر پنهنجي پنهنجي جاين تي، خصوصاً معنيٰ ۽ شرح واري ڀاڱي ۾ ڪيو ويندو. اها لاجواب ثابتي آهي تہ شاهہ عبداللطيف پنهنجي زماني ۾ هڪ يگانو فاضل ۽ عالم شخص هو.

تحقيق، شاهہ ڪنهن مڪتب يا دارالعلوم ۾ باترتيب ۽ باقاعدي تعليم نہ ورتي؛ نڪو ڪو انهي زماني جي ملن ۽ مجتهدن جئن ڪنڙ، قدوري، ڪافيه وغيره جا مشڪل مسئلا برزبان ڪري، پورڙن کي برغلايو. انهيءَ علم ڪان پڻ واقف هو، مگر اهو علم ستت ئي پنهنجي دل جي فرهيءَ تان ميسارڻو پيس؛ ڇو تہ ڄاتائين ٿي تہ انهيءَ علم مان قلب ۽ روح جي ترقيءَ جي اُميد رکڻ محال آهي. جو سچو علم هن حاصل ڪيو، سو ورلي ڪنهن کي نصيب ٿيو هوندو. انهي علم اختيار ڪرڻ جو هڪڙو ئي طريقو آهي، جو آهي فطرتي ۽ انساني جمال ۽ جلال تي غور ڪرڻ ۽ انهن جي اندروني ڳجهارت پروڙڻ.

شاهه، اهڙو علم بيشڪ اختيار ڪيو ۽ انهي ڪري ئي هو شاعرن جو شاهه آهي. هزارها ماڻهو هر روز مصنوعي مڪتبن ۾ پنهنجو وقت ويجائين ٿا، گهٽا ئي ڪنڌ لوڏ ڪن ٿا، پر

"پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾."

قدرت جو نظارو ئي شاهه جي مڪتب گاهه هو:

برگ درختان سبز در نظر هوشيار
هر ورقي دفتريست ز معرفت کردگار.

سندس ڪَنُ قدرت جي ڪلام ڏي مائل هو، ۽ سندس آڳر هڪ حاذق حڪيم جئن، نوع انسان جي طبع جي نبض شناس. قدرت جي رهاڻ جو ڪوڏيو هو، ۽ قدرت بہ ساڻس نيون نيون لاتيون لنئي، رمزن ۽ رازن سان آشنا ڪري، ڪيس پنهنجو ترجمان الاسرار بنائي ڇڏيو.

شڪ نہ آهي تہ شاهه عبداللطيف جي ننڍپڻ ۽ جوانيءَ جو ڪجهہ حصو، ظاهري ۽ معنوي علمن حاصل ڪرڻ ۾ صرف ٿيو هوندو. اهڙو سلڇڻو ۽ علم وارو پٽ ضرور پنهنجي پيءُ جي ناز، ۽ سندس مريدن جي لاڏ جو سبب ٿيو هوندو، ۽ پڻ عام ماڻهن منجهہ سندس مڃتا ٿي هوندي.

اسان مٿي ڏيکاريو آهي تہ شاهه حبيب، هالا حويلي مان لڏي اچي ڪوٽڙيءَ ۾ رهيو هو. انهيءَ ساڳيءَ ڪوٽڙيءَ ۾ مرزا مغل بيگ نالي هڪ وڏو ماڻهو رهندو هو. مرزا مغل بيگ، ارغون گهراڻي مان هو، ۽ سندس نسل وڃيو چنگيز خان سان لڳي. انهيءَ گهراڻي جو پهريون حاڪم شاهه بيگ هو، جنهن سنہ٩٢٦ هجري مطابق سنہ1519 عيسوي ۾، ڄام فيروز، سمن جي پوئين حاڪم کي، ٺٽيءَ جي ميدان تي شڪست ڏيئي، سنڌ جي حڪومت پنهنجي قبضي ۾ آندي. مرزا مغل بيگ ۽ سندس خانمان جو شاهه حبيب سان مريديءَ جو رستو هو ۽ منجهس گهڻو اعتقاد هوِن. جڏهن ڪو منجهانئن بيمار پوندو هو يا ٻيءَ ڪنهن مصيبت ۾ مبتلا ٿيندو هو، تہ شاهه حبيب کي دعا ڦيٽي لاءِ وٺي ويندا هئا. هڪ لڳا مرزا مغل بيگ جي نهايت حَسين وَڏوَر نياڻي، بيمار ٿي پيئي. شاهه حبيب کي ماڻهو موڪلياڻون، پر جنهن صورت ۾ هو پاڻ بي مزي هو، تنهن صورت ۾ پنهنجي فرزند شاهه عبداللطيف کي وڃڻ لاءِ چيائين. ڇوڪري ويڙهجي سيڙهجي ڪنولي تي سمهي پيئي هئي، ڇاڪاڻ

تہ مغلن ۾ نهايت مستوري ۽ پرهيزگاري هئي، ۽ پنهنجي زناني عالم کي ڌارين ماڻهن جي منهن تي چڙهڻ نہ ڏيندا هئا. رڳو سيدن سان ئي اها خاص مهرباني ڪندا هئا، جو گهر جي چائنٽ لنگهي پنهنجي زالن ۾ اچڻ ڏيندا هئن. شاهہ عبداللطيف جو نينگرِ کي ڏسڻ ۽ مٿس عاشق ٿيڻ. پهرين نظر سان عشق جو تير سندس سيني ۾ چُڀي ويو. نينگرِ جي چيچ هٿ ۾ جهلي چيائين تہ "جنهن جي آڱر سيد هٿ ۾، تنهن کي لهر نہ لوڏو." اهي اکر ٻڌي، مرزا مغل بيگ ۽ سندس عزيز تپي باهہ ٿي ويا. شاهہ عبداللطيف کي ان وقت ڪجهہ نہ چيائون، مگر پوءِ تہ اچي ساڻس ابتا پير ڪٽڻ لڳا. شاهہ حبيب کي بہ اڳي جيڪو مانُ ڏيندا هئا، سو هاڻ نہ ڏيڻ لڳا. مطلب تہ سيدن کي ايترو آزاريائون، جو هو مغلن جي حويليءَ وٽان بنه لنگهي بہ نہ سگهندا هئا. پَڻي توڙي ٻئن قومن جا ماڻهو، جن جو اڳي سيدن سان گهرو ناتو هو، سي بہ هينئر ڪانئن منهن موڙڻ لڳا. لاچار سيدن کي ڪوٽڙيءَ مان لڏي رڃڻو پيو. ڳوٺ جي اُتر طرف ڏانهن، ٿورو پرڀرو وڃي جدا پاڙو ٻڌي ويٺا.

شاهہ جي عمر، انهيءَ وقت شايد ويهہ ورهيہ هئي. جوانيءَ جي اوائل ۾، عشق جي ڏيکاري هڪ طرف فطرتي ڳالهہ هئي؛ هڪ طبيعت جي تقاضا هئي، انهي شيرين شمائل جي سودا، سندس جان ۾ هڪ عجيب بيقراري ۽ بيتابي پيدا ڪئي؛ ۽ پڻ انهي مجازي معشوق جي روُيا، منجهس هڪ نئين قسم جو روح ڦوڪيو. شڪ نہ آهي تہ سندس شاعراڻو شعور اول انهي واقعي تي ظاهر ٿيو هجي. شاعريت، جا هيل تائين هن جي دل ۾ ڇڀيل هئي، جئن باهہ چقمق ۾، سا هاڻ عشق جي تاثير هيٺ ڀڙڪو کائي ٻاهر نڪتي. فارسي شاعر حافظ نسبت پڻ قول آهي تہ اوائل ۾ هن کي شعر چوڻ جو شوق، پنهنجي محبوب شاخ نبات جي مشاهدي ڪري پيدا ٿيو. نندي هوندي کان ئي شاهہ، ماڻهن جي گهَڻِ کان گوشو ڪندو هو ۽ نويڪلائي پسند ڪندو هو. سندس پيشانيءَ مان هميشه فڪر ۽ خيال جا آثار پيا بڪندا هئا، جڻ تہ ڪنهن اونهيءَ نبيءَ ۾ آهي. بعضي تہ پور پوندو هوس تہ جهنگ منهن ڪري هليو ويندو هو. پر هاڻ تہ هيڪاري ڏينهن جا ڏينهن، مجنونءَ وانگي برپٽ بيابان جهاڳڻ لڳو. عاشق شيدائيءَ وانگي محبوب جي فراق ۾ بيت چوندو وتندو هو؛ ۽ سندس نينهن جا نعرا رڃن ۾ پڙاڏو ڪندا هئا. ڳالهہ ٿا ڪن تہ هڪڙي ڀيري، برپٽ ۾ هڪ واريءَ جي دڙي تي وهندي، عشق مٿس [illegible]

غلبو ڪيو، ۽ محبوب جي مورت ۾ اهڙو محو ٿي ويو، جو غَشيءَ ۾ اچي ويو. پنهنجي جسم ۽ جان، دنيا ۽ ماسوا جو ڪو سماءُ نہ رهيس. ٿي ڏينهن برابر اهڙي حالت ۾ رهيو. جهولن جي جهونٽن کان واريءَ جا ته مٿانس وري ويا. شاه حبيب گهٽي ئي ڳولا ڪئي پر پتو نہ پيس. نيٺ هڪ ايل پنهوار، جنهن جي نظر انهي دڙي وٽان لنگهندي، شاه تي چڙهي هئي، تنهن اچي ساٿس ڳالهہ ڪئي. شاه حبيب گهٽي اڪير سان انهي ڏس ڏي ڊوڙيو. جڏهن اتي پهتو، تڏهن ڏٺائين تہ شاه جو سارو ڏڙ واريءَ ۽ دز ۾ دٻجي ويو آهي؛ باقي سندس چادر جي ڪنڊ ٻاهر پيئي ڦڙڪي. سهي سَڃاتائين تہ سندس ڳولا جو مقصد اتي ئي آهي؛مگر گمان ٿيس تہ شايد مري ويو آهي. نهايت رقت انگيز آواز ۾ پڪاري چيائين؛

"لڳي لڳي واءَ، ويا انگڙا لٽجي."

شاه عبداللطيف، انهي دردناڪ دانهن تي، بيخوديءَ جي حالت مان ڇرڪ ماري اٿيو، ۽ وهلو وراڻي ڏنائين؛

"پيئي ڪٽي پساهَ، پسڻ ڪارڻ پربنءَ جي."

هن ڳالهہ ۾ البت وڌاءُ هجي ؛ مگر ان جو حاصل مطلب شاه جي هن وقت جي زندگي سان هر طرح مطابق آهي.

شاه حبيب کي پٽ جي پريشان حالت ڏسي ضرور خيال ٿيو هوندو؛ ۽ سندس خاطري لاءِ، هن مرزا مغل بيگ کان سگ ڇڪڻ جي هر وجه ڪوشش ڪئي هوندي. مگر ڏسجي ٿو تہ سندس سعيا سڃايا نہ ٿيا. شاعر نهايت ناميدي وچان ڏيس ڇڏي، پرديس جا ڏک ڏاڪڙا برسر ڪنيا.

ساڃن ڪارڻ سڄ، مَرُ قبولي سسئي.

هڪ ڏينهن اوچتو ئي اوچتو، ماڻن جي موڪل بنا، جهنگ منهن ڏيئي اٿي هليو. واٽ تي شايد هڪَ هندو سنياسين ۽ جوڳين جي ٽولي ملي ويئي ٿي ڏسجيس؛ جن سان گڏجي پنهنجي محبوب جي ويجوڙي ۾، انهن جهڙي ڪفني پائي؛ رلندو رمندو رهيو.

اڄ مَليندَيَس ماءِ، ڏاڄا ڪنديس ڪپڙا
جيجا جوڳياڻي ٿيان، مون کي جهَلِ مَ پاءِ
هوت ٻروچي لاءِ، ڪَنين ڪُنِ پائيان.

بس، انهن جي صحبت ۾ گهڻيئي ملڪ ڦريو، ۽ ڪيترين سندن تيرٿن جون جايون ۽ تڪيا پيٽيائين. لڪپت ۽ گرنار تائين به ويو، جتان موٽندي، جيسلمير ۽ ٿر جو به سير ڪيائين. انهيءَ ڪان پوءِ گنجي ٽڪر ۽ لس ٻيلي جي سرحد وارن جبلن ۾ گشت ڪندي، لاهوت، لامڪان، هنگلاج ۽ سپرسخيءَ جون زيارتون ڪيائين، ۽ شڪ نه آهي ته اتان ئي ڪابل ۽ قندار ڏي به ويو، جتان موٽڻ بعد وري ٻيو دفعو هنگلاج ۾ آيو. هن دفعي اُتي جون ريتون رسمون پوري طرح بجاءِ نه آندائين، جنهن ڪري جوڳين ۽ سنياسين سان البت اٿبٺت ٿي پيس. تنهن ڪري انهن کان ڇڇي ڌار ٿي، ڪيچ مڪران لتاڙي، ننگر ٺٽي ڏي رخ رکيائين. رستي ۾ هلندي هلندي، هڪڙي هنڌان هڪ دردناڪ آواز جو پڙلاءُ، ڪن تي پيس. اڳيرو وڌي ڇا ڏسي ته غار ۾ هڪ شخص، هيءَ مصرع هر هر پيو چوي:

"هيڪليائي هيل، پوُريندِيس پنهوءَ ڏي،"

شاهہ عبداللطيف، اُن ماڻهوءَ جي ويجهو وڃي، سلام ڪري پڇيو ته "اي شخص تون ڪير آهين، هت ڇا ٿو ڪرين ۽ هي ڇا پيو چوين؟" هن وراڻي ڏني ته "آءٌ هڪ جت آهيان. مان ۽ منهنجا ٻيا ٻه سنگتي، اٿن تي شاهوڪاري مال لڏيو پئي وياسين. اوچتو هالن جي ڳوٺ وٽان لانگهائو ٿياسين، جتي ڪن فقيرن راڳ پئي ڳايو. انهي راڳ جي هڪڙي تڪ، منهنجي دل ۾ اهڙي ڇُهي ويئي، جو انهي ڏينهن کان وٺي مان پنهنجو مال ملڪيت سڀ ڦٽو ڪري، رڳو اها ئي اها تڪ ڳائيندو اچي هت نڪتو آهيان." شاهہ کي معلوم ٿيو ته هو ويچارو ڪو دردن جو ماريل آهي، ۽ ڪيس چيائين ته "جي تنهنجي مرضي هجي ته بيت جون ٻيون مصراعون به چئي ٻڌايانءِ." جت انهي تي ڏاڍي خوشي ڏيکاري، ۽ شاهہ ٻي مصرع چئي ٻڌايس:

"آڏا ڏونگر لڪِيون، سُورِيون سڄن سيل."

جت هي مصرع ٻڌي ويتر وڃڻ ۾ آچي ويو ۽ شاهہ کي بيت پوري ڪرڻ لاءِ منت ڪيائين، جنهن تي شاهہ ٽي مصرع به چئي ٻڌايس:

"ته ڪر ٻيلي آهن ٻيل، جي سور پريان جا سانڍ مون."

شاهہ جو بيت پورو ڪرڻ ۽ جت جو مورچا ٿي ڪرڻ. شاهہ کي نهايت عجب لڳو ۽ ڏاڍو ارمان ٿيس. هت لائي ڏسيس ته حياتي ٺهيئي ڪانه. پوءِ ان

کي اُتي دفن ڪيائين، ۽ سندس قبر اڃا تائين واٽهڙن کي ڏسڻ ۾ ايندي آهي. شاهه اڪثر چوندو هو ته "انهي جت جهڙو صادق ۽ سوختہ دل آدمي، مون ڪڏهين ڪونہ ڏٺو."

نيٺ شاهه لٽي ۾ پهتو، ۽ شهر جي عالمن ۽ فاضلن سان ملاقات ڪيائين. مخدوم معين، جنهن کي مخدوم ٺارو بہ ڪري سڏيندا هئا، تنهن سنديس گهٽي خاطري ڪئي. ٻنهي جي ايتري قدر تہ پريت ٿي ويئي، جو شاهه جي ٻڌ وسائڻ بعد بہ هڪٻئي وٽ پيا ايندا ويندا هئا.

اهڙي طرح شاهه عبداللطيف، اٽڪل ٽي سال سفر ۽ سياحت ۾ صرف ڪيا، ۽ دنيا جو گهڻو تجربو حاصل ڪيائين. نيٺ اچي اهو خيال پيس تہ هيڏي هوڏي رلڻ جي بدران، وري پنهنجي وطن وڃي، خدا جي بندگيءَ ۽ والدين جي خدمت ۾ گذاريان. شڪ نہ آهي تہ اهو خيال مخدوم ٺاري جي صحبت ۽ فهمايش ڪري اُتپن ٿيو هجيس. شاهه حبيب، پنهنجي پٽ جي وڃوڙي ۾ بيحال ٿي پيو هو، ۽ رات ڏينهن خدا جي درگاهه ۾ اها ئي وينتي هوندي هيس تہ سندس پٽ صحيح سلامت موٽي اچي. ۽ هر روز مخدوم نوح جي مقبري تي وڃي دعا پنندو هو تہ "منهنجي وڃڙيل پٽ جون وطن ڏي واڳون وار". سندس عرضَ ۽ آزيون نيٺ وڃي اگهيون. شاهه عبداللطيف، هڪ ڏينهن اوچتو ئي اوچتو اچي گهر نڪتو. پيءُ پٽ، هڪ ٻئي کي وڏيءَ حب سان مليا، شادمانا ٿيَ ويا، ۽ ورهن جا وڃوڙا لحظي منجهہ لهي ويا.

انهن ٽن ورهن جي دوران ۾ شاهه عبداللطيف، دنيا ۽ دنيا جي ماڻهن جو چڱو آزمودو پرايو. گهڻائي ڏاڪڙا ڏٺائين، جهنگل جهاڳيائين، ڏونگر ڏوريائين، ساڌن فقيرن سان صحبت ڪيائين، ۽ ڀانت ڀانت جي ماڻهن سان ميلاپ ڪيائين. انهيءَ جو اهو نتيجو نڪتو، جو سندس قلب مان تعصب ۽ دوئيءَ جي ڪٽ ڪورجي ويئي، ۽ انسان ذات لاءِ سندس قرب ۽ همدردي زياده ٿي. انساني طبيعت جو هن ڳوڙهو اڀياس ڪيو، جنهن جو ڪافي ثبوت سندس رسالي مان ملي ٿو. هن پنهنجي دوربين اک سان پروڙيو تہ غريب ۽ اٿاڻ ڳوٺاڻن ۾، ڪي اهڙا گڻ ۽ خوبيون آهن، جي شاهوڪار ۽ پڙهيل شهرين ۾ ملڻ مشڪل آهن.گمنام ماڻهن وٽان هن سهڻيءَ نصيحت جا سچا موتي، ۽ حقيقت جا هار حاصل ڪيا، ۽ بلڪ خبر پيس تہ پونگين ۾ رهندڙ بہ، سچي عشق جا قابل آهن. اگرچہ ٻاهران هو ميرا ۽ گدلا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، مگر

سندن دليون صاف ۽ اوجل آهن؛ ۽ ثابت قدمي، تحمل، بردباريءَ ۽ حب الوطنيءَ ۾ بينظير آهن. سندن راحت ۽ رنج، شادي ۽ غم ۾ شراڪت ڪيائين، ۽ ساڻ ملي هڪ ٿي ويو. ڏسو ته ڪهڙيءَ نه خوبيءَ ۽ لطف سان، اهي مضمون پنهنجي شعر ۾ آندا اٿس. انهن آزمودن ۽ اثرن، سندس حياتيءَ ۾ هڪ وڏي تبديل پيدا ڪئي. مجازي عشق، پنهنجو فرض پورو بجا آندو؛ ۽ حقيقي عشق کي تحرڪ ۽ ترقي ڏني. اَلْمَجَازُ قَنطرَةُ الحَقِيقَتِهِ. اڳيئي سون هو، مگر هاڻ پارس ٿي پيو؛ ۽ سندس شعر پڻ هينئر وڌيڪ چيدو، موزون ۽ معنيٰ دار ٿيڻ لڳو.

شاهہ عبداللطيف کي ڪوٽڙيءَ ۾ آئي اڃا ٿورو عرصو مس گذريو، ته کي دَل ذات جا شاهينگ، وجهہ وٺي، اچي مرزا بيگ جي گهر تي ڪڙڪيا. مڙس ماڻهو ويا هئا ڪم ڪار پٽيان، سو چورن کي به لڳي ساڃي. جيڪو مال متاع هٿ آين، سو ٻهاري هليا ويا. مغلن کي جڏهن انهي عقوبت جي خبر پيئي، تڏهن هٿيار پنوهار ٻڌي، ڏاڙيلن پٽيان ڪاهي پيا؛ ۽ سندن سارو ڍنبلو، سيدن جي پاڙي کان اچي لنگهيو. شاهہ عبداللطيف ڏٺو ته اهڙي مهل ۾ واهر ڪرڻ واجب آهي؛ سو کي ماڻهو وٺي، هنن سان همراه ٿي وڃڻ لاءِ سنڀري آيو. پر مغلن، سندس مدد وٺڻ کان صفا نابري واري. شاهہ گهٽيئي منٿون ڪين، مگر هو هٽ کان هيٺ نه لٿا. ايترو به چيائين ته "جي آءُ انهي ڪشمڪش ۾ مري ويس ته پاڻ اوهان جي خوشيءَ جو باعث ٿيندو؛ ۽ جي جيرو موٽيس ته ڇٽڪ پاڙي جي ننگ جي حق ادائي ڪيم." پر مرزا مغل بيگ اصل نه مڙيو؛ ۽ اجائي بڪ شڪ ڪيائين. ۽ شاهہ کي ويڻ ڏنائين. شاهہ جي دل کي نهايت رنج ٿيو، ۽ چون ٿا ته سندس زبان مان بي اختيار هيءُ پاراتو نڪري ويو؛

بيگ تهجي بيگي، ڪوٽڙيءَ ۾ ڪانَ
اٿم آس الله ۾، دَلَ ماريني مانَ.

ڪرامتن جي قائلن وٽ، فقير جو چوڻ ڪڏهن مڙڻ جو نه آهي. پر اسان جي نظر ۾ پڻ ۽ پاراتا به فقير جي شان وٽان نه آهن؛ ۽ نڪو ڪو اسين اعتبار ۾ آڻيون ٿا، ته شاهہ جهڙي بردبار ۽ رحمدل انسان جي واتان اهڙا اکر نڪتا هوندا. خدا جي طرفان ازل ۾، مرزا مغل بيگ جي لاءِ موت لکيل هو. پاڻ ۽ سندس ساٿي دَلن جي هٿان مارجي ويا. اهو حادثو سنہ ١١٢٤ هـ

مطابق سنہ 1713ع ۾ ٿيو. مرزا مغل بيگ جي مرداني پهر مان هينئر فقط سندس هڪ صغير پٽ وڃي رهيو، جنهن کي گولو ڪري سڏيندا هئا. هيڏانهن مغلن جي زالن جي دل ۾ اچي سنسو پيدا ٿيو تہ سندن مردن جو موت سيدن جي رنج کان ئي ٿيو آهي. سي ڏاڍو پشيمان ٿيون ۽ اچي سيدن جي پيش پيون ۽ ڪانئن معافي مڱيائون. آخر ٻنهي طرفن جو پاڻ ۾ پرچاؤ ٿيو، ۽ مرزا مغل بيگ جي نياڻيءَ جو سڱ، شاه عبداللطيف کي ڏنو ويو. هيءَ اها ساڳي بيبي هئي، جنهن جي چيچ شاه پنهنجي هٿ ۾ ورتي هئي. سندس نالو سيده بيگم هو، پر پوءِ مريد ادب وچان، ڪيس "تاج المخدرات" ڪري ڪوئيندا هئا. بيبي صاحبہ پاڻ سان پنهنجو ننڍو ڀاءُ گولو بہ وٺي آئي؛ پر هو جلد ئي مري ويو.

بيبي سيده بيگم، هڪ نهايت پاڪدامن، خليق ۽ حلم واري زال هئي. پارسا ۽ عابد بہ هڪڙيائي هئي. صبوح سانجهيءَ، قرآن شريف جي تلاوت ڪندي هئي؛ ۽ اگرچہ خاندان ۾ ناز پروردي هئي، تڏهن بہ گهر جو سمورو ڪاروبار، جهڙوڪ رڌڻ پچائڻ، صفائي وغيره، پنهنجي ڪومل هٿن سان ڪندي هئي. مطلب تہ جهڙو شاه صاحب پيارو هو، تهڙيائي سنديس بيبي صاحبہ پياري هئي؛ ۽ ٻنهي جو هڪ ٻئي سان نهايت پيار هوندو هو.

شاه عبداللطيف کي ڪو اولاد ڪونہ ٿيو. چون ٿا تہ بيبي صاحبہ کي يڪبار اميدواري ٿي هئي. هڪ ڏينهن شاه، پنهنجي هڪ فقير کي پري کان سهڪندو ايندو ڏٺو. پڇيائين، "ابا خير تہ آهي." فقير وراڻي ڏني تہ "بيبي صاحبہ کي اميدواري آهي؛ ڪين پلي ڪائڻ جي سڌ ٿي. جو آءُ هاڻ گهٽي پنڌ تان ڊوڙندو وٺي آيو آهيان." شاه کي اها ڳالهہ ٻڌي ڏاڍي بيچان لڳي، ۽ چيائين تہ "اهڙو اولاد ئي گهوريو، جو ايڏا ڄائوئي ڪين آهي تہ منهنجي فقيرن کي رلائي خراب ڪيو اٿس؛ جي ڄائو تہ الاجي ڪهڙا ڪلور ڪندو." چون ٿا تہ بيبي صاحبہ کي ڪُهياءُ ٿيو، ۽ تنهن کان پوءِ ياعمر اميدواري نہ ٿيس. شاه اڪثر چوندو هو تہ "منهنجو اولاد هي فقير آهن، جن جون دليون عشق سان ڦٽيل آهن."

هاڻي سنديس زندگي هموار ۽ موزون بنجي پيئي. ڪجهہ وقت شعر گوئيءَ ۾ صرف ڪندو هو، تہ ڪجهہ وقت رياضت ۽ عبادت ۾. ڪڏهين ڪڏهين تہ اصلوڪي عادت موجب جهنگ منهن ڏيئي هليو ويندو هو. جبلن،

ماٿرين ۽ ڪليل ميدانن ۾ گهمڻ جو ڪيس گهڻو شوق هوندو هوس. برسات جي موسم ۾، باغ ۽ راغ جو چهچٽو ۽ لقاءُ، ۽ فطرت جو جمال ۽ جلال، ڪيس ڪشش ڪري، گهر کان ٻاهر ڪڍندا هئا. 'سُر سارنگ' پڙهبو، تہ ڏسبو تہ موج ۾ پيو جهولي. اتي سندس دل قدرت جي دل سان يڪسان ٿي ويئي آهي؛ ۽ جيڪي خيال سندس من مان پرگهٽ ٿيا آهن، سي قدرت جي پوري ترجماني ڪري رهيا آهن. قدرت جي موهيندڙ نظارن، سندس روح کي راحت ٿي ڏني، ۽ سندس قلب کي قوت؛ ۽ ٻي اختيار سندس وات مان شعر جا سندر موتي ريلا ڏيئي ٿي نڪتا. تڪلف ۽ تصنع جو سندس ڪلام ۾ ذرو بہ ڪونهي. هڪ اندر جي اُڇل آهي، هڪ روحاني راز آهي؛ محض ايقان آهي.

ڪڏهين ڪڏهين تہ وري الهيات جي باريڪ نڪتن تي فڪر ڪندو هو؛ ۽ هميشہ سندس من ۾ اها اُڻ تڻ هوندي هئي تہ "اسين ڪٿان آيا آهيون؟ ڪيڏانهن وڃڻو اٿئون؟ هي سڀ ٽڪسات ڇاجو آهي؟ ۽ اسان جو اصلي مقصد ڇا آهي؟" سندس روح جون رڳون، قدرت جي رتيءَ جيتريءَ رهاڻ سان بہ طنبور جي تارن جئن، واڄي ۾ اچي ويندیون هيون.

رڳون ٿيون رباب، وڃن ويلَ سَيَڪَهِم.

هڪ هوندي هيس ٻاجهاري طبيعت ۽ ٻيو هو آل رسول، سو جيڪو بہ سندس صحبت ۾ ايندو هو، سو دام ۾ ڦاسي ويندو هو؛ ۽ قرب جي ڪڙي ۾ قابو ٿي پوندو هو. جئن جئن ماڻهن ۾ ويو منجهس يقين وڌندو، تئن تئن ويا سندس مريد زياده ٿيندا.

هر کجا چشمهٔ بود شيرين - مردم و مرغ و ماهي گرد آيند.

اها ڳالهہ آسپاس وارن پيرن ۽ مشائخن کي نہ آئڙي. خود سندن مريدن مان بہ ڪيترا اچي، شاهہ عبداللطيف جا فقير ٿيا. تنهن تي تہ هيڪاري سندن سيني ۾ حسد جي باهہ ڀڙڪي. انهن مان هڪڙا هئا هالن واري پير مخدوم نوح جو اولاد، جن مان پير پنج پاڳ تن ڏينهن ۾ گادي نشين هو؛ ۽ ٻيا هئا مٺارن (مٺيارن) وارا آجناڻي سيد، جي خود شاهہ جا عزيز خويش هئا. انهن جي مرضي نہ هئي تہ ڪو هيءُ شخص، نئين سر پير ساماڻجي، ۽ پنيانس ايتري خلق هجي. ٿيون دشمن شاهہ جو هو ميان نور محمد ڪلهوڙو (1718-1755ع)، جو سنڌ جو حاڪم ۽ ڪلهوڙن جو مهندار هو. ڪلهوڙا انهن ڏينهن ۾ وڏي اوج تي رسيل هئا؛ منجهن پيري ميري ٻئي هيون. سندن گاديءَ

جو هنڌ خداباد هو، جو اُن وقت وڏو عاليشان شهر ليکبو هو.

متيِن ٽنهي ڌرينِ، شاه عبداللطيف کي نهايت ستايو. ڪيترائي دفعا ڪوشش ڪيائون تہ شاه کي ماري ڪپائي ڇڏيون، پر؛

دشمن چه کند چو مهربان باشد دوست.

شاه، خدا تي توڪل رکي، هنن سان ڏکيو سکيو وقت ڪاٽيو؛ ويتر اهڙي روش هليو، جو ماڻهن جو منجهس يقين پاڻ ويو وڏندو، ۽ مڃڻ لڳا تہ بيشڪ وڏو ولي آهي.

شاه عبداللطيف، شاه عبدالڪريم جي درگاه تي، وقت بوقت زيارت لاءِ ويندو هو. شاه ڪريم جو مقبرو، پهريائين هڪڙي وڏي ڇار جي هيٺان هوندو هو. هڪ دفعي شاه جي دل ۾ اچي پيو تہ "اها ڇار وڍرائي، جيڪر هڪڙو قبو اڏرايان." چون ٿا تہ اها ڇار اهڙي ڳوري هئي، جو جيڪو ماڻهو اُن مان ڪا ٽاري پيچندو هو، تہ هڪ نہ ٻئي مرض ۾ مبتلا ٿيندو هو. پر شاه، جڏهن انهيءَ وٽ کي وڍائي ڦٽو ڪيو تہ ڪيس ڪي ڪين ٿيو. قبي جي لاءِ ڪاشيءَ جي سرن آڻڻ ڪاڻ ملتان وڃڻو پيس؛ جتان ڳچ جيترو سامان وٺي، سگهوئي درياه جي رستي ٻيڙيءَ ۾ لهوارو ٿي آيو. جڏهن خداباد وٽ پهتو، تڏهن ساهي ڪٽڻ لاءِ سندس ٻيڙيءَ لنگر هنيو. شهر جي ماڻهن کي جڏهن شاه جي اچڻ جي خبر پيئي، تڏهن ٽولين جون ٽوليون سندس قدمبوسيءَ لاءِ اچڻ لڳيون. ميان نور محمد ڪلهوڙي بہ پنهنجي طرفان هڪ قاصد موڪليو، جنهن اچي ميان جي پاران سلام ڏنا ۽ پڻ هڪ ڏهلي، جنهن ۾ موتين جي معجون پيل هئي، نذراني طور عرض رکي. شاه ڏهلي وٺي، مير بحر کي ڏني تہ "درياه ۾ اڇلائي ڇڏ." ميان جي ماڻهوءَ عرض ڪيو تہ "قبلا، اها هڪ تمام قيمتي ۽ مفيد شي آهي، سا ڪئن ٿا درياه ۾ اڇلارايو؟" پر شاه، ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري، ڏهلي درياه ۾ اڇلائي ڦٽي ڪئي. چون ٿا تہ جنهن بہ ماڻهو اتان پاڻيءَ جو چڪو ٿي پيتو، سو وهلو وهاڻجي ٿي ويو. شاه، قاصد کي هيءُ نياپو ڏنو تہ "ميان صاحب کي منهنجا نياز ڏج ۽ چئج تہ جي اوهان جي سوڪڙي رڳو اسين ڪائون ها، تہ رڳو اسان کي ئي فائدو پهچي ها؛ هاڻ پل تہ اُونهي عميق تائين، جيڪا خدا جي خلق آهي، تنهن کي بہ فيض رسي."

هن بعد، شاه عبداللطيف بلڙيءَ آيو؛ ۽ ٿورن ڏينهن ۾ قبو اڏارائي راس ڪيائين. هڪڙيءَ سر تي 'لطيف' اُڪرائي، اها دروازي جي پرسان هٽائي

ڇڏيائين. تن ڏينهين بلڙيءَ جي گاديءَ تي مخدوم عبدالواسع ويٺل هو، سو جڏهن قبو ڏسڻ آيو، تڏهن اها سِرَ ڏسي چوڻ لڳو تہ "واہ! عبداللطيف ڀانئين تہ هن گاديءَ جو بہ مان وارث ٿيان." ائين چئي اها سِر يڪدم ڪڍارائي ڦٽي ڪيائين، ۽ اُن جي جاءِ تي هڪ ٻي لسي سر هٿائي ڇڏيائين. محمد صلاح، جو مخدوم عبدالواسع جي عزيزن مان هو، مگر شاهہ جو گهڻگهرو هو، تنهن اها سر کڻي وڃي شاهہ کي ساري حقيقت ٻڌائي. شاهہ کي ڏاڍو تعجب لڳو، ۽ چيائين تہ "'لطيف' الله تعاليٰ جي اسمن مان هڪڙو آهي، جنهن جو آءُ پڻ هڪ ٻانهو آهيان."

هڪ دفعي ميان نور محمد ڪلهوڙي شاهہ عبداللطيف جي ملاقات جو شوق ظاهر ڪيو، ۽ ڪيس دعوت چوائي موڪليائين. شاهہ دعوت قبول ڪئي ۽ مقرر ٿيل ڏينهن تي وٽس ويو. جڏهن مهماني کائڻ کان پوءِ، شاهہ رخصت وٺڻ لڳو، تڏهن ميان نور محمد ڪيس هڪ سونن سنجن سان سينگاريل گهوڙي، تحفي طور ڏني. اها گهوڙي ڏاڍي سرڪش هئي، ۽ ڪنهن کي بہ هٿ لائڻ نہ ڏيندي هئي. جيڪو اوڏو ايندو هوس، تنهن کي چَڪَ ۽ لتون هڻندي هئي. ميان نور محمد جي اها نيت هئي، تہ شاهہ عبداللطيف سان پڻ اهڙي هلت ٿئي. شاهہ نڪا ڪئي هر نڪا تمرَ، ٽپ ڏيئي گهوڙيءَ تي چڙهي ويٺو، ۽ لغام پڻ اچلائي ڦٽو ڪيائين. گهوڙيءَ وٺي ڪيس ڪنيو، ۽ ڪنَ ۾ نظر کان غائب ٿي ويئي. ڪيترا ماڻهو پٺيان ڊوڙيا، مگر پهچي نہ سگهيا. آخر هڪ ساعت پڄاڻا، شاهہ گهوڙيءَ کي ڪڏائيندو اچي نڪتو، ۽ آڻي نور محمد جي اڳيان بيهاريائينس. ميان نور محمد جڏهن هيءُ حال ڏٺو، تڏهن ڏاڍو پشيمان ٿيو، ۽ شاهہ سان پنهنجي بدنيت باسي، معافي گهريائين، ۽ پڇيائين تہ "لغام ڪهڙي سبب کان لاهي ڇڏيوَ؟" شاهہ وراڻي ڏنيس تہ "اي مورک! جنهن صورت ۾ منهنجي حياتيءَ جي واڳ ئي ڏٺيءَ جي وس آهي، تنهن صورت ۾ هن وهٽ جي واڳ، پنهنجي هٿ ۾ جهلڻ مناسب نہ ڄاتم، اها بہ ڏٺيءَ کي ئي سپرد ڪيم." انهيءَ واقعي کان پوءِ، ميان نور محمد ڪلهوڙي جو شاهہ ۾ وڏو ويساه ٿيو، ۽ دشمن مان ڦري دوست ٿي پيو. چون ٿا تہ سندس پٽ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙو، شاهہ جي دعا سان ڄائو هو.

شاهہ عبداللطيف جهڙي ايڪانت پسند آدميءَ کي ڪوٽڙيءَ ۾ بہ آرام نہ آيو، ۽ ستتئي اتان لڏي وڃڻ جي سِٽَ سٽيائين. پنهنجي سَيرن جي دؤران ۾ هڪ خلوت گاهہ اڳيئي چٽائي ڇڏي هئائين، جا اگرچہ ظاهر ۾ هڪڙو سيهرو

هُئي، مگر شاه جي نوراني نظر ۾ هڪ نور جو ٽڪر هئي. هُن جي آسپاس واريءَ جا دڙا، ڪپڙن جون ويڙهيون، ۽ ڪرڙن ۽ ڪنڊن جا جهڳٽا هئا. پرسان ڪراڙ نالي ڍنڍ ۽ ٻيا ننڍا پاڻيءَ جا ڏٻا ۽ ڏٻيون هيون. انهيءَ مڪان کي سڏيندا ٿي "پٽ" ڪري هئا، يعني واريءَ جو دڙو. شاه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو ۽ مخدوم نوح هالن وارو، ٻئي همعصر اولياءَ، پاڻ ۾ نهايت گهرا سنگتي هوندا هئا، ۽ هڪ ٻئي وٽ گاهه گاهه ملاقات لاءِ ويندا هئا. چون ٿا تہ هڪ لڳا شاه عبدالڪريم، مخدوم صاحب جي چارچشميءَ لاءِ ٿي ويو. واٽ تي پٽ وٽان لنگهڻو پيس. اتي پنهنجن فقيرن کي اشارو ڪيائين تہ "ساڳري واه جي ڪَپ تي منزل ڪبي؛ تنهن ڪري اتان ٿورو جهنگ ڪپي، زمين هموار ڪريو." فقيرن ائين ڪيو. پوءِ سيني مريدن ۽ معتقدن کي سڏي، اتي باجماعت نماز پڙهيائين. نماز ادا ڪري فرمايائين تہ "منهنجي اولاد مان هڪ الله لوڪ پيدا ٿيندو، جنهن جو هن هنڌ آستان ٿيندو، ۽ جو پڻ هڪ زبردست شاعر ٿيندو." اهو ويرانو، جنهن بنسبت شاه عبدالڪريم پيشنگوئي ڪئي هئي، ۽ جو هاڻ 'شاه جي پٽ' جي نالي سان پڌرو آهي، سو نون هالن کان ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي آهي. اِتي شاه عبداللطيف لڏي اچڻ کان اڳيئي، پنهنجن فقيرن سميت ڪجهہ وقت ايڪانت ۽ عبادت ۾ گذاريندو هو، فقيراڻي گذر لاءِ ڪنهن وڏي ڏيک ويک جو ضرور ڪونہ هو. پهريائين، پري کان چيڪي مِٽي آڻي واريءَ مٿان وجهارايائين تہ پل تہ زمين ڄمي. ڪم گهڻو ۽ ڪشالي ڀريو هو، مگر همّت سان حَل ٿي ويو. شاه پنهنجي سر ٻہ هن ڪم ۾ ڇڪو ٻهرو ورتو. آخر هڪڙو جهوپڙو پنهنجي لاءِ، هڪ حويلي پنهنجي والدين لاءِ، ۽ هڪ ننڍڙي مسجد پنهنجي جماعت لاءِ اڏرايائين. پنهنجي فقيرن کي پڻ ليکا ڪيي پَٽَ وراهي ڏنائين؛ جن پڻ پنهنجي رهڻ لاءِ جهوپڙيون جوڙيون.

شاه عبداللطيف اڃا پٽ تي ئي ڪم ۾ مشغول هو، تہ اوچتو هڪ قاصد اچي ڪيس خبر پهچائي تہ سندس پيءُ سخت بيمار آهي، ۽ سندس چڙهڻ جو ڪو امڪان نہ آهي؛ ۽ چيائينس تہ "هلي سندس آخرين ملاقات ڪريو." چون ٿا تہ شاه حبيب، قاصد جي هٿان هڪ سائس چيل بيت ٻہ نيابي طور ڏياري موڪليس، جو هيءُ آهي:

ڪہ جہ نيہ نَنڌاہ، جي مون واجهائندي نہ ورو
جيڪين مُئي ڪنداہ، سو جانبَ ڪَرِهو جِيرِي.

شاه عبداللطيف، قاصد کي چيو تہ "آءُ اجهو آيس ڪي آيس"، ۽ هيءُ بيت سندس هٿان روانو ڪيائين:

متان ٿِين مَلُور، ڪِينَ آڳاهون آهيان
ڏسڻ ۾ ڪَرَ ڏُور، حَدَ ٻنهي جي هيڪڙي.

شاه حبيب جي دل ڪي، پَٽَ جي پيغام ملڻ شرط آتت اچي ويو، مگر هُن جي اچڻ کان اڳ ۾ ئي سندس روح وڃي پنهنجي حبيب سان واصل ٿيو "اَلَموتُ جَسرٌ يُوصِلُ الحبِيبَ اَلَيٰ لِقَاءِ الحَبِيبِ." انهن عربي لفظن ۾ محمد صادق نقشبنديءَ، شاه حبيب جي وفات جي تاريخ ڏني آهي. ابجد جي حساب موجب سنہ ١١٥٥هجري مطابق 1742 عيسوي نڪري ٿو. شاه حبيب کي پٽ تي دفن ڪيائون ۽ سندس تُربت،شاه عبداللطيف جي قبي کان اتر طرف، اٺن نون وکن جي مفاصلي تي آهي.

شاه عبداللطيف کي پنهنجي پيءُ جي وفات ڪري نهايت صدمو پهتو، ۽ ڪيترا ڏينهن ماتم ۾ گذاريائين. هينئر تہ آڳِي باقِي ڪوٽڙيءَ مان دل کٽي ٿي پيس. سگهو ئي سڄي اٽالي سميت اچي پٽ وسايائين؛ ۽ دنيا جي ڪوڙي جنسار کي ترڪ ڏيئي، قناعت جي ڪنڌ اختيار ڪيائين. هاڻِ سندس نالي جي هاڪ، هرهنڌ پوڻ لڳي. ڪٽان ڪٽان جا ماڻهو، پٽ تي سندس زيارت لاءِ اچڻ لڳا. ڪيترائي استاد راڳيندڙ گوَيا، هندستان جي جدا جدا ياڳن مان پڻ اچي نڪتا. چون ٿا تہ اٽل ۽چنچل نالي، دهليءَ جا ٻہ مشهور راڳيندڙ ٻہ اچي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا. سارو ڏينهن سرود ۽ سماع لڳو پيو هوندو هو؛ ۽ شاه پاڻ ٻہ پنهنجا ناهيل بيت ۽ ڪافيون ڳائيندو هو. سندس مريدن جو عدد پڻ هينئر وڌڻ لڳو. انهن مان تِمر فقير سندس خاص خليفو هو، جنهن جو اولاد اڄ تائين سندس درگاه جو مجاور آهي. ٻيو هڪڙو فقير هو، جنهن کي وَرَو يا وڳنڌَ ڪري سڏيندا هئا. ان سان پڻ شاه جي خاطر هئي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ساٿس چرچو گهيو ڪري، پنهنجي دل وندرائيندو هو. محمود شاه ٻہ شاه صاحب جي خاص مريدن مان هڪڙو هو. چون ٿا تہ هيءُ شخص اصل ۾ هڪ خاندان گهراڻي مان هو ۽ گهڻي مال ملڪيت وارو هو، مگر جڏهن شاه سان ڏيٺ ٿيس، تڏهن سڀ ڪجهہ ترڪ ڪري، فقط هڪ پاڻيءَ جو ڪوزو کڻي اچي سندس مريد ٿيو. شاه عبداللطيف کي هن شخص لاءِ ايڏي عزت هوندي هئي، جو وصيت ڪئي هئائين تہ "منهنجي تربت هن

جي پيراندي، کان ڪجو." شاه عنات، جاني ڏيري، پٽ جي آسپاس رهندڙ هڪ زميندار جو پٽ به، ننڍيئي هوندي کان اچي شاه عبداللطيف جو مريد ٿيو هو. هو چڱو شاعر هو ۽ شاه کي سندس ڪلام مان گهڻو رَسُ ۽ مزو ايندو هو. مِيون هاشم علوي ريحان پوٽو به سندس مقرب مريدن ۽ راڳيندڙن مان هڪڙو هو، ۽ لکپڙه جو ڪم به سندس ذمي هو. شاه جي هڪ ٻئي مريد سان پڻ گهڻي دل هوندي هئي، جنهن جو نالو بلاول هو، ۽ ڪڏهن ڪڏهن شاه سندس ملاقات لاءِ سندس ڳوٺ ڏانهن ويندو هو. مٿين ڄاڻايل مريدن کان سواءِ، ٻيا به ڪيترائي سندس خاص مريد هوندا هئا، جن تي جدا جدا ڪم رکيل هوندا هئا.

شاه عبداللطيف جي حياتي، هاڻ سالن جي جدول تان هٽي، اچي مهن جي مَدي تي بيٺي آهي؛ ۽ قلب ۾ اچي ڪشش ٿي اٿس ته ڪربلا مُعَلي جي زيارت ڪريان. سنڌي نڪتو آهي، ۽ اچي ونگ ولاسر ۾ منزل ڪئي اٿس، جتي سندس عزيز رهندا هئا. سيّد جمال شاه، سندس ڀائٽيي جي پُٽَ، سندس گهڻي خاطري ڪئي. شاه به منجهائنس ڏاڍو راضي ٿيو، ۽ ڪيس اشاري طور چيائين ته ڪائنس پوءِ پاڻ ئي گاديءَ تي وهڻو آهي. ساٿس گهڻي محبت ڏيکاريائين، ۽ پاڻ سان گڏ ساڳئي هنڌ تي سمهاريائينس؛ ۽ ائين به چيائينس ته "ابا، پاڻ ٻنهي جي نيٺ هڪڙي هنڌ جاءِ آهي." ٻئي ڏينهن اتان روانو ٿيو. واٽ ۾ هڪڙو مريد گڏيس، جو پڻ خدا رسيدو شخص هو. شاه کي ڏسنديئي چيائين ته "قبلا، هي ڇا؟ ماڻهن کي چوندا وتو ته اوهان جو ڪفن دفن به پٽَ تي ٿيندو، ۽ هاڻ وري پڇاڙيءَ جي وقت نڪتا آهيو هڪ وڏي سفر تي." شاه جي دل ۾ اهي اکر چُبي ويا. ڳچ تائين ته بيخوديءَ جي حالت ۾ اچي ويو. آخر ارادو رد ڪري موٽي پٽ ڏانهن رخ رکيائين. پهچندي شرط، ويس ڪٽي ڪارو ڍڪيائين، ۽ ڪربلا جي شهيدن جي ماتم ۾ 'سر ڪيڏارو' چيائين. چون ٿا ته اهو سندس آخرين ڪلام آهي. پورا ايڪيهه ڏينهن خلونت اندر رهيو. انهي ساري عرصي ۾، ٻن ويلن جيتري ماني مس ڪاڏائين. جڏهن ٻاهر نڪتو، تڏهن غسل ڪري، چادري اوڍي، مراقبي ۾ ويهي، پنهنجي ربّ سان رهاڻ ۾ مشغول ٿيو. فقيرن کي سماع ۽ سرود جو اشارو ڪيائين. تي ڏينهن برابر اهو لقاءُ لڳو پيو هو. چوڏاري چپ چپان لڳي پيئي هئي. سيڪو سماع جي سوز ۽ ساز ۾ محو هو. آخر راڳ بند ٿيو. فقير شاه جي نزديڪ وڃي ڇا ڏسن ته شيءِ ٺهيئي ڪانه. سندس روحاني ڪبوتر، هن

خاڪي پيجري مان الائجي ڪيڏي مهل پرواز ڪري، وڃي عالم ارواح ۾ پهتو.

سنه١١٦٥ هجري مطابق سنه 1752 عيسوي جي صفر مهيني جي چوڏهين تاريخ هئي، جڏهن هن پلاري پٽ ڏٺيءَ جهان مان رحلت ڪئي. نڪا ڪا بيماري ٿيس، نڪو ڪو درد ڏٺائين، مراقبي ۾ ويٺي دم ڏنائين.

شاهه صاحب جو مبارڪ لاش سندس وصيت موجب، محمود شاهه جي پيراندي ڪان دفن ڪيو ويو. سنئي سندس تربت مٿان، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي پنهنجي خرچ سان هڪ عاليشان قبو اڏايو، جو سنه ١١٦٧ هجري مطابق سنه1754 عيسويءَ ۾، انهن ڏينهن جي ٿامياري عيدن رازي، جوڙي راس ڪيو. ٽالپرن جي راڄ ۾ مير نصير خان، انهي قبي ۽ مسجد جي چڱي مرمت ڪرائي، ۽ سندس ارادو هو ته قبي جي چوڌاري هڪ پڪي ديوار ٻڌائي، مٿس چار گنبذ رکايان؛ ۽ پڻ خيال هوس ته قبي ۾ اندر سونهري ۽ ميناڪاري ڪم ڪرايان، مگر زماني جي گردش ڪري ٽالپرن جي صاحبي جلد ختم ٿي، ۽ ڪم آڏورو ئي رهجي ويو. مير نصير خان جي وڏي ڀاءُ مير نور محمد خان، قبي جي اڳيان ايوان ۾ هڪ وڏو کوه کٽايو، سندس سوٽ مير محمد خان، قبي کي چانديءَ جو دروازو وجهايو، جو اڃا تائين قائم آهي. قبي جي دروازي مٿان ڪيترا فارسي بيت اُکريل آهن، جن مان شاهه جي وفات جي تاريخ نڪري ٿي. انهن مان هڪ محمد پناه رجا ٺٽي واري جو چيل آهي، جو هئن آهي:

گفت اين رجا مريد سنِ ارتحال پير - گرديده محوِ عشق، وجودِ لطيف مير.

مٿئين بيت سان لڳولڳ وري هڪ ٻيو بيت آهي، جو پڻ محمد پناه رجا جو چيل آهي.

زد نعره در فراق، دگر کرده سينه چاک - شد محو در مراقبه، جسمِ لطيفِ پاک.

ازانسواءِ مسجد جي هڪ ديوار تي، جا قبي جي اتر طرف آهي، هيٺيان ٻه بيت نقش ٿيل آهن، جن جا پويان ٻه لفظ 'رضوان حق' شاعر جي وفات جي تاريخ ڏين ٿا:

شاه صاحب، ذوالمناقب، سيّدِي عبداللطيف
آنکه قطبِ وقتِ خود بودست در مردانِ حق
چون ز جامِ 'ارجعي' مخمورِ نوشِ وصل شد
گفت ملهم غيب سالِ رحلتش رضوانِ حق.

●

فصل ٢

شاه جي صورت ۽ سيرت

شڪل شبيه- پوشاڪ- خوراڪ ۽ آرام- بي طمعي- رحمدلي- رياضت- نٿرت- پاڪدامني- گاني جو شوق.

شاه عبداللطيف جي سچي تصوير ڪٿان ملي نٿي سگهي. ڪن ڪن رسالن ۾ هڪڙي تصوير ڏسڻ ۾ ايندي آهي، جا دعويٰ ڪئي ويندي آهي ته شاه جي آهي، مگر ائين هرگز نه آهي. اها هڪ وهمي تصوير ٿي ڏسجي، جنهن جي شاه جي شڪل شبيه سان ڪابه مشابهت ڪانهي. چون ٿا ته شاه، جيتوڻيڪ بلڪل قداور مڙس نه هو. تڏهن به وچولي قد کان البت ڊگهيرو هو. ڪلها موڪرا هئس، ۽ بدن ۾ نڪي ڪي تمام پتلو هو ۽ نڪي ڪي تمام ٿلهو. جسماني طاقت چڱي هيس، ۽ ساري حياتي تندرست گذاريائين. سندس وار جوانيءَ جي ڏينهن ۾، ڳوڙهي ڪاري رنگ جا هئا، ۽ سندس سونهاري گهاٽي ۽ چاپئين هئي. سندس چمڙي ڪٽڪ رنگ هئي، مگر ٿورو سفيديءَ ڏي مائل. سندس پيشاني ڪشادي هئي، ۽ سندس اکيون وڏيون ۽ ڪاريون هيون، جي مشعلن وانگر پيون ٻرنديون هيون. سندس منهن مٺيادار هو، ۽ پيريءَ ۾ ته آڦي باقي منجهائنس هڪ نوراني جمال پيو بکندو هو. سندس اٿڻ وهڻ، هلت چلت، ڳالهائڻ ٻولهائڻ نهايت فضيلت وارو هو. نهايت خليق ۽ حليم هو. ڪڏهين ڪڏهين کل چرچو به ڪندو هو، خاص ڪري پنهنجي هڪڙي فقير وڳنڊ نالي سان، جئن فصل پهرئين ۾ ڄاڻايو ويو آهي. هن تي ڪي ظريفانا بيت به چيا اٿس، جي 'سر بلاول' جي پڇاڙيءَ ۾ ڏنل آهن. پر اڪثر ڪري گنبيرتا ۾ گذاريندو هو. جرات ۽ حشمت وارو ته هڪڙو ئي هو، جنهن ڪري سڀيئي سندس ادب ڪندا هئا.

ڏيک ويک سان ته پوندي ڪين هيس، ۽ نڪو ڪو ٽنڊ ٽوبي ۽ سينڊ سرمي سان واهپو هوندو هوس. اٿلو انهن ڳالهين کان ڪيس نهايت نفرت

ايندي هئي. 'سر آسا' ۾ چوي ٿو تہ:

سرمو- سياهيءَ جو، رَنُنِ کي رِهاءِ
کانِي کارائِي جِي، مڙس ٿي مرَ پاءِ
اکين ۾ اَٽڪاءِ، لالائي لالن جِي.

شاہ بلڪل سادي پوشاڪ پهريندو هو. اڪثر ڪري هڪ ڳيڙوءَ رَتي ڪفني پائيندو هو، جا ڪاري سوتي ڌاڳي سان سبيل هوندي هئي. مٿي ۾ اڇي رنگ جي هڪ لنبي ٽوپي وجهندو هو، جهڙي قلندر پائيندا آهن، ۽ جنهن کي 'تاج' يا 'ڪُلاہ' ڪري سڏيندا آهن. ڪُلاہ جي مٿان ڇهہ فوٽ ڪن ڪاري ڪپڙي جا، ٻني ور ڪري ويڙهي ڇڏيندو هو. جُتي پائيندو هو، مگر ڪڏهن پُور پوندو هوس تہ پيرين اگهاڙو بہ گهمندو ڦرندو هو. هٿ ۾ هڪ وڏي لٺ کڻندو هو، جنهن جو مٿو جوڳين جي بيراڳڻ جهڙو هوندو هو. ڪاڏي پيتي لاءِ وٽس هڪ وڏو ڪشتو يا ڪشڪول رهندو هو. اهي سڀيئي شيون، اڃا تائين صحيح سلامت، سندس فقيرن وٽ پِٽَ تي رکيل آهن.

سادو ڪائيندو هو، سادو پهريندو هو؛ ۽ ننڍ بہ نهايت ٿوري ڪندو هو. ڪنهن اوچي يا سٺي بستري تي هرگز نہ سمهندو هو، مگر هڪ پُراڻيءَ ڪتائينءَ ڪودڙيءَ تي. چون ٿا تہ هڪڙي ڏينهن منجهند جي وقت، آرام ۾ هو تہ ٻاهران ڪنهن باڪريءَ اُچي هوڪو ڏنو: "سوٽا! پالڪ! چوڪا!" شاہ انهيءَ آواز تي ڇرڪ ماري اٿيو. فقيرن کي عجب لڳو ۽ سبب پڇيائون. فرمايائين تہ "ابا! اوهان باڪريءَ جو هوڪو نہ ٻڌو؟ هن چيو ٿي تہ 'جيڪو پَلَڪَ سُتو سو چُڪو'." انهيءَ کان پوءِ وري ڏينهن ڏٺي جو ننڍ نہ ڪيائين؛ ۽ ٻين کي بہ صلاح ڏيندو هو تہ گهٽو سمهڻ چڱو نہ آهي.

بلڪل لاطمع هو. ڪنهن ۾ بہ ڪنهن شيءَ جي لالچ نہ رکندو هو، نڪي ڪي چاهيندو هو تہ ڪنهن جو ٿورو کڻان. ڪنهن جي مهماني مَڙي بہ اڪثر ڪري قبول نہ ڪندو هو؛ مگر جيڪڏهن ڪو گهڻو زور ڪندو هوس حُبَ سان دعوت ڏيندو هوس، تہ لاچار ڪنڌ نہ ڪڍندو هو. ڳالهہ ٿا ڪن تہ سندس هڪڙو مريد ڪنهن ڏوراهين ڏيهہ ۾ رهندو هو؛ ۽ هر سال زيارت لاءِ ايندو هو. پاڻ سان هڪڙو ڪتو نذراني طور آڻيندو هو. هڪ دفعي مفلسيءَ سببان ڪتي ڳنهڻ جي منجهس سمرتي نہ هئي، جنهن ڪري انهيءَ سال، حياءَ وچان وڃي نہ سگهيو. ٻئي سال اصلوڪي عادت موجب ڪتو ساڻ

ڪٿي، شاهه جي ملاقات تي ويو. خوش خيرعافيت بعد، شاهه پڇيس ته "ابا، پر سال ڇو پيرو پڪيءَ؟" تنهن تي هن ويچاري وراڻي ڏني ته "قبلا پر سال تنگدستيءَ سببان ڪٿو خريد ڪري نه سگهيس؛ ۽ چيم ته هٿين سڪٿو وڃڻ نه جڳائي." تنهن تي شاهه فرمايو ته "اهو ڪٿو ئي گهوريو جو دوست کي دوست کان سڪائي."

شاهه بلڪل ٿورَ گهرجائو شخص هو. زندگيءَ جي ضرورتن پورين ڪرڻ جيڪو خرچ ايندو هو، سو ڪندو هو؛ باقي ٻيا پئسا، غريبن ۽ يتيمن کي ڏيئي ڇڏيندو هو. نه فقط ائين، پر پاڻ کي تڪليف ۾ وجهي به ٻين جي پرگهور ۽ اَدرپُورٿا ڪندو هو. رحمدل ۽ ٻاجهارو ته هڪڙوئي هو. انسان ذات لاءِ نهايت قرب ۽ همدردي هيس، پر ڳگدام حيوانن سان پڻ پيار هوس. پنهنجي هٿ سان ڪڏهن ڪو جانور نه ماريائين. نندپڻ ۾، جڏهن جيڏن سان گزڪمان راند ڪيڏندو هو، تڏهن به ڪنهن پکيءَ پڪڙ کي نه ضربيائين. جهنگ جي سَهن لاءِ ته هيڪاري قياس پوندو هوس؛ ۽ ماڻهن کي هدايت ڪندو هو ته انهن کي نه آزاريو. چون ٿا ته وٽس ٻه ڪتا به هوندا هئا، جن مان هڪڙي کي 'موتي' ۽ ٻئي کي 'ڪينهو' ڪري سڏيندا هئا. انهن جي ماءُ نندي هوندي ئي مري ويئي هئي. سندن نڌڪي حالت ڏسي، ڪيس اهڙي ڪهل اچي ويئي، جو پاڻ وٽ آڻي، پنهنجي هٿن سان پاليائين.

شاهه عبداللطيف، جيترا پنهنجي تن کي تسا ڏنا، جيترا فاقا ۽ رياضتون ڪيون، اوتريون ڪنهن ورلي ڪيون هونديون، جئن جئن وڌيڪ سختي درپيش ايندي هيس، تئن تئن وڌيڪ وهسندو هو. جڏهن لڏي وڃي ٻيٽ وسايائين، تڏهن پنهنجي هٿن سان مزورن وانگي پورهيو ڪيائين. مٿي تي تغاريون ڍويائين، ۽ ٻيا به طرح طرح جا ڪشالا ۽ محنتون، ڄاڻي ٻجهي، خوشيءَ سان سر تي سهايائين. هڪ ڀيري جي ڳالهه ٿا ڪن ته سندس فقيرن شڪايت ڪئي ته "ڪُتِ ۽ مڇرن اسان کي اهڙو تنگ ڪيو آهي، جو نند آرام ئي حرام آهي." تنهن تي فرمايائين ته "ابا، مڇر ته پاڻ اوهان جا سڄڻ آهن، جو اوهان کي غافل ٿي سمهڻ نٿا ڏين، پاڻ اوهان کي هدايت ٿا ڪن ته سستي ڇڏي سجاڳ ٿيو ۽ اٿي پنهنجي رب ساڻ اوريو."

نئڙت ۽ نماڻائيءَ جي ته مورت هو. ڪاوڙ ۽ غصي جو ته وٽس نالو به ڪونه هو. ڪنهن جي عيب جوئي يا نڪته چيني نه ڪندو هو. سيني کي

صلاح ڏيندو هو تہ تواضع ۽ خاڪساري اختيار ڪريو. جلال الدين رومي وارو متو هوندو هوس؛

دربهاران کي شود سرسبز سنگ - خاک شو تا گل بُروید رنگ رنگ.

چون تا تہ هڪ لڳا ڪنهن وڻ وتان اچي لانگهائو ٿيو. اهو وڻ اگرچ نهايت اتاهون ۽ ڪشادو هو، ۽ بيئل بہ ريج واريءَ زمين ۾ هو، تڏهن بہ سڪو ٽوٽ ٿيو پيو هو. شاهہ کي اچرج لڳو ۽ مريدن کان پڇيائين تہ "ابا، هن وڻ جي سڪڻ جو سبب ڪهڙو؟" منجهائن هڪڙي وراڻي ڏني تہ "قبلا، هن وڻ کي پاڻ بيحد گهڻو ڏنو ويو تو ڏسجي."

تڏهن شاهہ فرمايو تہ "ادا آهي بہ ائين. پاڻ * اهڙي چيز آهي جو ساون کي بہ سڪايو ڇڏي."

شاهہ نهايت پاڪدامن ۽ پرهيزگار شخص هو. پنهنجي نفس ۽ شهوتن کي ماري مطيع ڪيو هئائين، ڦوه جوانيءَ جي وقت ۾ بہ ڪڏهين اُبتو پير نہ ڪنيائين. مجازي عشق بہ ماڻيائين، مگر ثابت قدم رهيو. اڇوڪي زماني جي نوخيز پيرن فقيرن جئن انڌي عشق جو غلام نہ هو، جو در حقيقت شهوت پرستي آهي.

ڪاڪ نہ جهليا ڪاپڙي موهيا ڪہ نہ مال
جي چورِن ڏنا ڇالَ، تہ بہ لاهوتي لنگهي ويا.

زال ذات سان گهڻي ڪانہ پوندي هيس. سندس زال ئي سندس لاءِ ڪافي هئي، جنهن سان نهايت سنهڙ هوندو هوس. اولاد جي ڪابہ پرواه يا ڳڻتي ڪانہ هوندي هيس؛ ٿئي تہ ڇا، نہ ٿئي تہ ڇا. اگرچہ پاڻ شادي ڪئي هئائين، تہ بہ ڇڙائيءَ جي تعريف ڪندو هو. چوندو هو تہ "مولڻ جي طالب کي جريدو رهڻ ضرور آهي، نہ تہ جئن مک ماکيءَ ۾ ڦاسي پوندي آهي، تئن هو بہ دنيا جي عيش عشرت ۾ اڙجي ويندو، ۽ پوءِ جند ڇڏائڻ مشڪل ٿيندي‌س." سندس تڙ ڏاڏي شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جا، پڻ پرڻي بنسبت اهڙائي خيال هئا.

راڳ تہ شاهہ جي جان جو جياپو هو، ۽ شاهہ بہ سماع ۾ ڏنائين. چوندو هو تہ "منهنجي دل ۾ الاهي محبت جو هڪ وڻ آهي، جو راڳ بنا سڪيو ٿو

* هت پاڻ لفظ ۾ ابهام آهي. هڪڙي معنيٰ اٿس 'پاڻ' جو ٻني ۾ وجهيو آهي ۽ ٻي معنيٰ اٿس 'هٿ' يا 'وڏائي'.

وڃي." ڪڏهن ڪڏهن تہ ڏينهن جا ڏينهن، سماع ۽ سرود ۾ صرف ٿي ويندا هئس. اهڙي حالت ۾ پنهنجي وجود جو بہ سماءَ نہ رهندو هوس. بعضي تہ اکين مان اچانڪ لڙڪ پيا وهندا هئس. جذبو ايندو هوس تہ پاڻ بہ ڳائڻ ۾ اچي ڇٽڪندو هو، ۽ شايد مولانا روميءَ وانگي، انهيءَ وجد ۽ رقص جي حالت ۾ وايون ۽ ڪافيون، بي اختيار سندس وات مان نڪرنديون هيون. مجازي عشق واري مضمون جي راڳن سان ڪين پوندي هيس؛ فقط حقيقي ۽ معرفتي راڳ، ۽ صوفين جي معنوي ڪلام مان فرحت ۽ مزو ايندو هوس. نڪو ڪو فاحش عورتن' جي گاني ۽ ناچ سان پوندي هيس. انهيءَ لاءِ تہ ڪيس بلڪل ڏڪار ۽ نفرت هوندي هئي؛ ۽ سمجهندو هو تہ اها شيطان جي ڇنديبازي آهي. پنهنجن مريدن ۽ فقيرن کي فهمايش ڪندو هو تہ "فاحش عورتن جي اوڏو ئي نہ وڃو، متان ڪنهن مهل سندن شيرين زبانيءَ تي موهت ٿي، عزازيل جي چنبي ۾ ڦاسي، دين ۽ دنيا کان محروم رهو."

مطلب تہ شاهہ صاحب جي رهڻي توڙي ڪهڻي، هر هڪ آدميءَ لاءِ هڪ اعليٰ آدرشَ هئي. منجهس هر وجه جون خوبيون هيون. دنيا بہ هيس دين بہ هيس.

مُه ڏنائين ماڙهين، هِيُون ڏنائين هوت.

●

فصل ٣

شاهه جو مذهب

شيعو يا سني؟ - امن لاءِ قرب ۽ خليفن لاءِ عزت - شريعت جي پيروي - حج جو ارادو - ديني آزادگي - عشق جو مذهب.

روايت آهي تہ شاهه عبداللطيف پنهنجن ابن ڏاڏن وانگر سنّي مذهب جو هو، مگر ڪن ڳالهين ۾ سندس روش شيعن جهڙي بہ هئي. آل رسول لاءِ گهڻي محبت ۽ قرب هوندو هوس. پنهنجي ڪلام ۾ حضرت عليءَ ۽ امامن ڏانهن خاص اشارا ڪيا اٿس. 'سر ڪيڏارو' تہ سڄو امامن جي شهادت جي ذڪر سان ڀريو پيو آهي، جنهن ۾ شهيدن جي سختين ۽ ثابت قدميءَ جي نهايت چٽي ۽ رقت آميز تصوير ڪڍي اٿس. شيعن وانگر محرّم جو سارو مهينو ماتم ۾ گذاريندو هو، ۽ اهو وقت ڪارا ڪپڙا ڍڪيندو هو. امامن لاءِ قرب ۽ درد هوندو هوس، تنهن جو مصداق هيٺين بيت مان ملي ٿو:

حسن مير حسين جو، جن نہ هيَنڙي جارُ
خالق رب جبّارُ، ڪين مَرهندو تن ڪي.

جيتوڻيڪ خليفن ڏانهن، رسالي ۾ ڪو اشارو نٿو اچي، سواءِ ٻن ٽن بيتن ۾، جي فقط بمبئي ڇاپ واري نسخي ۾ ڏنل آهن، مگر صريحاً نامعتبر آهن؛ تڏهن بہ روايتن مان ثابت ٿئي ٿو تہ شاهه کي خليفن لاءِ وڏي عزت هئي، ۽ ڪڏهين بہ پنهنجي زبان سان نڪتہ چيني نہ ڪيائين، ۽ نڪا ڪا سندن لاءِ ڪنهن بہ وقت حقارت يا نفرت ظاهر ڪيائين. ائين چوڻ مناسب ٿيندو تہ شاهه نڪي سنّي هو، نڪي شيعو. چون ٿا تہ هڪ لڳا ڪنهن شخص سوال ڪيس تہ "شاهه سائين، توهين سنّي آهيو يا شيعا؟" وراڻي ڏنائين تہ "ابا، آءٌ ٻنهي جي وچ ۾ آهيان." تنهن تي هن چيو تہ "انهن ٻنهي جي وچ ۾ تہ ٻيو ڪي ڪين آهي." شاهه جواب ڏنو تہ "آءٌ آهيان بہ اهوڪي ڪين."

انهي هوندي بہ شاهه، اسلام جي سيني اصولن ۽ فروعن جي پوري طرح

پيروي ڪندو هو. پنج ئي نمازون ساري پڙهندو هو، رمضان جا ٽيهئي روزا رکندو هو، ۽ ازانسواءِ ٻيا نفلي روزا ٻه رکندو هو. خدا جو ذڪر ۽ تسبيح هميشہ پڙهندو هو ۽ قرآن شريف جو پڻ دائما دور ڪندو هو. هڪ دفعي حجّ جو ارادو ٻه ڪيو هئائين. وات ويندي، هڪ پاڻيءَ جي ڍوري وٽ، وڻ جي ڇانوَ ۾ ساهي ڪٽڻ لاءِ ويٺو هو، تہ ايتري ۾ هڪڙو ٻڪرين جو ڌڻ پاڻي پيڻ لاءِ ڏاڍيءَ سڪ سان ڊوڙندو ايندو ڏٺائين. جڏهن پاڻي پي رهيون، تڏهن ڍوري کي پُٽِ ڏيئي، ٻيهي پاڻيءَ ۾ مُٺ ۽ قولهڙيون لاهڻ لڳيون. شاهہ کي نهايت عبرت لڳي ۽ چيائين:

ڏوريانِ ڏوريان مَ لهان، شال مَ ملان هوت
جِي اندر جا لوچ، مَڇُڻ ملڻ سين ماڻِي ٿئي.

ائين چئي، اڳتي هلڻ جي سَڌ ڦٽي ڪري، پوئتي موٽيو.

اگرچہ شاهہ شريعت جو پورو پائبند هو، تڏهن ٻه مذهبي ڳالهين ۾ نهايت آزاد خيال هو؛ ۽ چاهيندو هو تہ هرهڪ انسان لاءِ اها آزادگي ضروري آهي، خواهہ هندو هجي يا مسلمان، خواهہ يهودي هجي يا ڪرستان، مگر سڀ ڪنهن کي پنهنجي پنهنجي مذهب جي اصولن جي پوري طرح تعميل ڪرڻ گهرجي. سڪٽي ايمان رکڻ کان، زياده زور عمل تي ڏيندو هو. مسلمان کي گهرجي تہ قول ۽ فعل، ٻنهي ۾ سچو مسلمان ٿي گذاري، ۽ نہ رڳو مؤمن جي نالي تي فخر ڪري.

اِنَ پَرِ نہ ايمان، جِن ڪلمي گو ڪوٺائين
دغا تُهجي دل ۾، شرڪُ ۽ شيطان
مُهَ ۾ مسلمان؛ اَندر آذرُ آهِين.

اهڙيءَ طرح هندوءَ کي پڻ هندوءَ جي نالي تي، ۽ خالي ڪريا ڪرم تي راضي رهڻ نہ گهرجي؛ مگر رهٽي توڙي ڪهٽيءَ ۾، پنهنجي ڌرم جي سچن متن تي پورو هلڻ گهرجي. ۽ اگرچہ مؤمن جي نظر ۾ هو ڪافر آهي، تڏهن ٻه پنهنجي ڪفر سان ئي سچو ۽ وفادار هئڻ گهرجيس.

ڪوڙو تون ڪُفر سين! ڪافرُ مَ ڪوٺاءِ
هندو هڏ نہ آهيين، جَڙيو تو نہ جُڳاءِ
تِلڪُ تنين کي لاءِ، سچا جي شِرڪُ سين.

قرآن شريف ۾ پڻ چيل آهي 'لا اِكراهَ فِي الدِينَ يعني 'دين ۾ زور زبردستي روا نہ آهي'، ۽ ٻئي هنڌ فرمايل آهي لَكُم دِينُكُم وَلِيَ دِين،' يعني 'توهان لاءِ توهان جو دين ۽ منهنجي لاءِ منهنجو دين.' شاهہ صاحب جو بہ اهوئي متو هو. مولڻ کي ملڻ جا ڪروڙين طريقا آهن، جيترا روح تيترا رستا. گيتا ۾ اهو مطلب هنن لفظن ۾ درج ٿيل آهي:

'جي جهڙيءَ ريت مون کي اوڏو اچن ٿا، تهڙيءَ ريت ئي آءُ انهن ڏانهن وڃان ٿو. منهنجو ئي رستو وٺن ٿا، ماڻهو هر طرف کان، هي پارٿ!'

مولانا رومي، مثنويءَ جي ٻئي دفتر ۾ 'حضرت موسيٰ ۽ ريڍار' جي ڳالهہ ۾ ساڳيوئي مضمون هن طرح ادا ڪيو آهي:

هنديان را اصطلاح هند مدح - سنديان را اصطلاح سند مدح
مابرون رانگريم و قال را - ما درون را بنگريم و حال را.

مطلب تہ، جيڪڏهن انسان جي اندر ۾ حق لاءِ حُبّ آهي، تہ پوءِ حرڪت نہ آهي تہ ڪهڙيءَ بہ ريت، ڪهڙي بہ نموني، يا ڪهڙي بہ زبان ۾، يا ڪهڙي بہ مڪان ۾، خدا جي بندگي ڪري سگهي ٿو. زوريءَ يا زبردستيءَ سان، ڪنهن ماڻهوءَ کي هڪ دين مان برغلائي ٻئي دين تي آڻڻ مان ڪهڙو سوڌ؟ البت، جيڪڏهن ڪو شخص سچي نيت ۽ يقين سان ڪو دين اختيار ڪري تہ روا آهي. چون ٿا تہ شاهہ عبداللطيف، هڪ لڳا متارن (متيارن) جي جامع مسجد وٽان اچي لانگهاڙ ٿيو، ۽ اندران سندس ڪن تي هُل هنگامي جو پڙلاءُ پيو. اڳتي وڌي ڇا ڏسي تہ هڪ واڻئي کي زبردستيءَ طهَر پيا ڪن. واڻئي جي واويلا ٻڌي پيئي. شاهہ امالڪ اندر گهڙي ويو، ۽ واڻئي کي گهلي ٻاهر ڪڍي، مسلمانن کي مخاطب ٿي چيائين تہ "ادا، ڪڏهن موچڙن سان بہ ڪو ماڻهو دين تي آيو آهي؟"

جي رَهڻي رهيو نہ سپرين، تہ ڪهڻيءَ ڪبو ڪوہ.

شاهہ جو عقيدو هو تہ جي ماڻهو پنهنجي دين يا ڌرم تي قائم رهيو، ۽ پنهنجي نفس تي ضابطو رکيائين، تہ ضرور سندس قلب ۾ هڪ نئين قسم جو روحاني جذبو اُنپن ٿيندو، جو ڪشش ڪري ڪيس پنهنجي حقيقي محبوب جي ديدار جو مشتاق بڻائيندو. انهيءَ منزل تي پهچڻ بعد، دين ۽ مذهب هڪ معمولي ڳالهہ ٿيو پوي. پرينءَ کي پسڻ جو طريقو علحدو آهي، جنهن جو دين ۽ مذهب سان ڪو واسطو ڪونهي. انهيءَ حالت ۾ صوفيانو ۽ عاشقانو

طريقو گهربل آهي؛ پر جيستائين شريعت جي پاڙ پڪي نہ هوندي، تيستائين طريقت حاصل ڪرڻ ناشدني آهي، سواءِ خدا جي خاص مهرباني ۽ سان. مولانا رومي فرمائي ٿو:

ملّت عشق از هم دينها جداست - عاشقان را مذهب و ملت خداست.

عاشقن ۽ صوفين جو مذهب علحدو آهي. هو نڪي هندو آهن نڪي مسلمان، نڪي مومن نڪي ڪافر. مسجد ۽ مندر، دَيرُ ۽ ديول، صوفيءَ جي نظر ۾ هڪ آهن. صوفي لاڪوفي آهي. شاهه جيتوٽيڪ ظاهري طرح شريعت جي آخر تائين پيروي ڪندو آيو، تڏهين به سندس سچو مذهب صوفيانو هو. تصوّف جي اصولن ۽ عقيدن جو مفصل بيان، فصل چوٿين ۾ ڏنو ويو آهي؛ ۽ پڻ ڇهين فصل ۾ شاهه جي صوفياني شعر جي اُپتار ڪئي ويئي آهي. انهن ٻن فصلن مان، اُميد تہ شاهه جي صوفياني روش جي پوري پوري خبر پئجي سگهندي.

جيتوٽيڪ شاهه عبداللطيف اهڙيءَ منزل تي رسيل هو، جتي ڪيس شريعت جي پابنديءَ جي بنه ضرورت نہ هئي، تڏهن به، جنهن صورت ۾ هو ماڻهن جو هادي ۽ مرشد هو، تنهن صورت ۾ پاڻ انهن لاءِ مثال ٿي، سڀيئي ديني فرض بجاءِ آڻيندو هو. هميشہ اهو خطرو هوندو هوس تہ متان ماڻهو، سندس صوفيانيون رومزون پروڙي نہ سگهن، ۽ وڃي گمراهيءَ ۾ پون؛ ۽ ٻنهي جهانن کان وڃن.

●

فصل ۴

ويدانت ۽ تصوّف

مذهب جا ٻه پاسا: ظاهري ۽ معنوي - يورپ ۾ معنوي مَتُ - ويدانت - شنڪر آچاريه - جيو آتما ۽ پرماتما - اَهَم برَهَم اَسمي - سنسار - مايا - اُپاڌيون - اَوديا - وديا - موڪش - تصوّف - صوفي لفظ جو اشتقاق - زهد ۽ رياضت - بايزيد بسطامي - منصور حلاجؒ - اناالحق - عشق ۽ عرفان - هستي ۽ نيستي - حدوث - عالم ۽ انسان - عشق جو رستو - معرفت ۽ وصال.

جيڪڏهين غور سان ڏسبو تہ هرهڪ مذهب ۽ دين کي ٻہ پاسا آهن: هڪڙو ظاهري ۽ ٻيو معنوي. جيتوڻيڪ مذهب گهڻا ۽ جدا جدا آهن، تڏهين بہ سندنِ معنوي پاسي جا اصول اڪثر ڪري ساڳيا ئي آهن. انهن معنوي اصولن جو ڪنهن خاص دين يا ڌرم، يا ان جي ڪريا ڪرم ۽ ريتن رسمن سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. انهن جو مقصد آهي، حقّ جي حقيقت پروڙڻ ۽ اُن سان هيڪڙائي حاصل ڪرڻ؛ مگر نہ حواسن ۽ عقل جي رستي، پر ايقان ۽ عمل جي رستي. فقط ڪنهن مذهب جي پيرويءَ ۽ تقليدَ، يا عقل جي ڪيڏ سان، انهيءَ منزل تي رسڻ محال آهي، جيتوڻيڪ اوائل ۾ انهن ڳالهين جو بہ قدري ضرور آهي، پر آخر ۾ پاڻ ڳچيءَ جو گهنگهر بنجيو پون؛ ۽ ماڻهوءَ کي متعصّب ۽ تنگ دل ڪيو ڇڏين.

روزا ۽ نمازون، اي پُٽ چڱو ڪَمُ
اُو ڏِٺو ٻيُو فهمُ، جہ سان پَسَڻُ پِري جو.

هر زمان ۽ هر مڪان ۾، انهن معنوي اصولن، پاڻ کي نَوَن نَوَن نالن ۽ ويسن ۾ ظاهر ڪيو آهي. قديم يهودين ۾ 'ايسيني' فرقو اهڙن اصولن جو قائل هو؛ يونان ۾ فيثا غورث ۽ افلاطونَ اها ساڳي تَندُ تنواري؛ ۽ عيسائي مذهب جي شروعات ۾ هڪڙو ڪوفو پيدا ٿيو، جنهن ظاهري عبادت جو رستو ڦٽو ڪري، اندر اُجارڻ تي گهڻو زور ڏنو؛ ۽ انهيءَ ڪوفي جا معتقد پاڻ

کي 'ناستڪ' يعني 'عارف' سڏائڻ لڳا، ۽ وري چوڏهين صديءَ عيسويءَ ۾ جرمني ملڪ ۾ مِيسٽرَ ايڪهَرٽ ۽ پوءِ فرانس ۽ سندس مشهور چيلِيءَ مادَ مڪِيئان، انهن معنوي اصولن جي نئين سر پرچارَ ڪئي، ۽ ڪين 'پائنسٽ' يعني 'زاهد' جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. پر اهو معنوي مذهب جهڙو هندستان ۽ ايران ۾ اوج تي رسيو، تهڙو ٻئي ڪنهن هنڌ نه.

هندستان ۾ آڳاٽي سمي ڪان وٺي اهي اصول جاري هئا، مگر عام طرح انهن جو پرچار نه ڪيو ويندو هو. پر جو ماڻهو لائق سمجهيو ويندو هو، ۽ خواهش ڏيکاريندو هو، تنهن کي سندس گورو، انهن جي رمزن کان واقف ڪري، برَهَم (حقّ) کي سڃاڻڻ جي راهه ٻڌائيندو هو. برهم وديا تي گوروءَ ۽ چيلي جون رهاڻيون، اُپَنِشَدن ۾ گڏ ڪيون وييون؛ ۽ انهيءَ مت کي 'ويدانت' يعني ويدن ۽ علمن جي آخرين حَد ڪري ٿا سڏين. انهيءَ مَتَ جي مڪيہ اصولن کي بَادَ رايَڻ نالي هڪ مشهور رشيءَ، پنهنجي ڪتاب 'ويدانت سوُتر' ۾ جمع ڪيو. وري هندستان جي مشهور فيلسوف شنڪر آچاريہ (820-788ع) 'ويدانت سوُترن' ۽ 'ڀگود گيتا' تي پنهنجيون لاثاني ٽيڪائون لکي، 'ويدانت' جي مَتَ کي پوريءَ ڪماليت تي آندو.

'ويدانت' موجب برهم يا آتما (حقّ) اِنسان جي عقل ۽ سمجهہ کان ٻاهر آهي؛ ۽ نڪي ڪي سندس بيان ڪري سگهجي ٿو. 'برَ هدار ٽيڪَ اُپنشد' ۾، گورو پنهنجي چيلي کي چئي ٿو تہ "آتما جو تون ڪوبہ بيان ڪندين تہ آءٌ چوندس 'نيتي، نيتي' يعني 'ائين نہ، ائين نہ.'" جڏهن راجا واشڪلَيءَ، رشيءَ بَاهوَ کي وينتي ڪئي تہ "ڀلائي ڪري مون کي سمجهايو تہ آتما ڇا آهي؟"، تڏهن اُن ڪٿي ماڻ ڪئي. پر جڏهن راجا گهڻو ستايس، تڏهن رشيءَ چيو تہ "آءٌ تہ توکي سمجهايان ويٺو، پر تون سمجهين نٿو. 'شانتويَم آتما' يعني 'هي آتما سانت آهي.'" رشيءَ جو اهو جواب بلڪل پورو هو.

"جَنِين ڏٺِي سَتَ، تَنِين ڪُڇِئو ڪِينَ ڪِين."

مشهور جرمن فيلسوف ڪانٽ، لاجواب دليلن سان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي تہ اسان جو عقلَ، زمانَ، مڪانَ ۽ سبب جي ٻنڌڻن ۾ اهڙو ٻڌو آهي، جو برهَمَ يا حَقَ، جو انهن مڙني کان مٿي آهي، تنهن جي پروڙ اسان کي ڪنهن بہ صورت ۾ پُڄي نہ سگهندي. پر تنهن هوندي بہ 'ويدانت' چوي ٿو

تہ برَهمَ يا حقَ، اسان کان پري ڪونهي.

"وَنَحنُ اَقربُ اِليهِ مِن حَبلِ الوَ ريدِ" يعني 'اسين اِنسان کي سندس ڪنڌ جي رڳن کان بہ ويجها آهيون.' شاهہ عبداللطيف فرمايو آهي تہ "سپرين ساهہ کان بہ اوڏو آهي"، ۽

"نائي نيڻَ نِهار، تو ۾ ديرو دوست جو."

حَقَ جو اسان جي اندر ۾ ئي واسو آهي. پاڻ مان ئي سندس پروڙ ٿي سگهي ٿي، پر نہ علم جي رستي، مگر 'اَنَياوَ' يا 'عين اليقين' جي رستي. جنهن کي 'اَنَياوَ' جي رستي اِها پروڙ پوي ٿي، سو ڄاڻي ۽ ڏسي ٿو تہ 'آءُ خود برَهمَ آهيان.' 'ويدانت' جو مول متو بہ انهن ئي لفظن ۾ سمايل آهي: 'اَهَم برَهَمَ اسمِي' يعني 'آءُ برهم آهيان.' اهو مطابق آهي صوفين جي 'اَناالحق' جي، يا 'تَت تومَ اسي' يعني 'اهو تون آهين' يا جئن روميءَ چيو آهي: 'توخوداوئي.'

ولا جُستيم سر تا سر، نديدم در تو جو دلبر
مخوان، اي دل مرا کافر، اگر گويم تو خود اوئي.

هاڻي سوال آهي تہ هيءُ سنسار ڇا آهي؟ 'ويدانت' چوي ٿو تہ درحقيقت سنسار کي ڪا سچي هستي ڪانهي، برهَمَ کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين آهي. جنهن کي اسين سنسار ڪري ٿا سمجهون، سو فقط 'مايا' يعني 'وهم' آهي. هيءُ سنسار بہ رڄ مثل آهي، يا نوڙيءَ وانگر، جا نانگَ ڏسڻ ۾ ايندي آهي. شنڪر آچاريہ ماڻهوءَ جي حياتيءَ کي سپني سان ڀيٽ ڪئي آهي. جيستائين ماڻهو سُپني جي حالت ۾ آهي، تيستائي هن جي نظر ۾ جيڪي بہ پيو وهي واپري، سو سڀ سچ آهي؛ مگر نند مان اٿڻ شرط، اها ڳالهہ، جنهن کي هُن حقيقت ڪري ٿي سمجهيو، سا سڀ ڪوڙي ۽ بي بنياد ڏسڻ ۾ ايندي آهي. افلاطون بہ چوي ٿو تہ "هيءَ دنيا رڳو پاڇَنِ جي دنيا آهي، ۽ نہ حقيقتن جي." ۽ ڪانٽ پڻ چيو آهي تہ "هيءَ دنيا فقط سڪٽو نماءُ آهي، ۽ نہ خود شيءُ."

هي سارو سنسار ۽ سندس ڪل شيون 'مايا' آهن، فقط هڪ شيءَ کان سواءِ، جا آهي آتما. آتما جو انڪار ڪري نٿو سگهجي. ان جو انڪارَ ڪرڻ ئي اِثبات آهي. پر سوال آهي تہ انسان جي آتما، جنهن کي 'ويدانت'، 'جِيوَ آتما' ڪري ٿو سڏي ۽ برهم يا 'پرماتما' جي وچ ۾ ڪهڙو سنبنڌ آهي؟ شنڪر آچاريہ چوي ٿو تہ جِيءُ، برهم جو نڪِي ڪِي جزو آهي، ڇو تہ برهم

کي جزن ۾ وراهي نٿو سگهجي؛ ۽ نڪي ڪي برهم کان ڪا الڳ شيءِ آهي، ڇو تہ برهمَ هڪ آهي، نہ ٻہ، 'ايڪمَ ايوَ اَدو تيَيم' ۽ نڪي ڪِي برهم جو بدليل روپ آهي، ڇو تہ بَرهم تبديل کان آجو آهي. مطلب تہ 'جيو آتما' ۽ 'پرماتما' ساڳي ڳالهہ آهي.

پر هاڻ سوال اٿندو تہ جيڪڏهين جيو ۽ برهم ٻئي هِڪَ آهن، تہ جيوَ کي پنهنجي سچي اصليت جي خبر، ڪهڙي سبب کان پئجي نٿي سگهي؟ شنڪر آچاريہ جواب ڏئي ٿو تہ "اَپاڌِينَ يعني حَدن جي ڪري." مَنَ، اِندريون، پراڻ، آپو وغيره 'اَپاڌيون' يا حدون آهن، جن ۾ جيوَ چوڪنيو گهيريل آهي. هاڻ اهي 'اَپاڌيون' آيون ڪٿان؟ اهي 'اَپاڌيون' خود 'مايا' جو جزو آهن، ۽ 'مايا' وانگر اسان جي سياويڪ 'اَوديا' يعني جِهلِ جي پيدائش آهن. پر اها 'اَوديا'، جا اٿجاٿائيءَ، ڏوه ۽ ڏک جو ڪارڻ آهي، سا خود ڇا آهي؟ انهي سوال جو جواب دنيا جي ڪنهن بہ فيلسوف نہ ڏنو آهي، ۽ نڪِي ڪِي ڏيئي سگهبو. ڪانٽ فيلسوف جي راءِ ۾، اهو سارو مسئلو بيجاءِ آهي. اها 'اودِيا'، جا سببن جي سلسلي کان مٿي آهي، تنهن جو ڪهڙو سبب ڏيئي سگهبو؟

سنسار روپي 'مايا' کي نورت ڪرڻ (وجائڻ) جو، هڪڙو ئي رستو آهي. اهو آهي 'وديا'، يعني معرفت. 'وديا' جي وسيلي، جڏهن 'جيو آتما' پاڻ کي پنهنجين 'اَپاڌين' يعني حدن کان آزاد ڪري ٿو، تڏهين ڪيس پروڙ پوي ٿي، تہ پاڻ خود 'پرماتما' آهي. انهيءَ 'وديا' مان 'موڪش' يا نجات پراپت نہ ٿي ٿئي، پر اها 'وديا' خود 'موڪش' آهي. اَپنشدن ۾ ڄاڻايل آهي تہ جڏهين اِنسانَ اهڙي پَد کي رسي ٿو، تڏهين 'سندس دل جون ڳنڍيون ڇڙيو پون، سڀ ڏک ڏور ٿيو وڃن، سڀ سنسا مٽجيو وڃن، ۽ سڀ ڪَرم اجايا ٿيو پون.' اهڙو 'جيون مُڪت' آدمي پاڻ کي سڀڪنهن شيءِ ۾ پسي ٿو، ۽ عالم جي هر هڪ جزي ۾ سندس سير آهي.

صوفي سير سين ۾، جِن رڳُن ۾ ساهُ.

ايران ۾ وري مذهب جي معنوي اصولن 'تصوّف' جي صورت ورتي. جئن 'ويدانت' جو ٻيجَ، اصل کان ئي هندن جي ويدن شاسترن ۾ ڇڻيل هو، تئن 'تصوّف' جا سلا پڻ اسلام مان ئي ڦٽي نڪتا.

صوفي لفظ جي اشتقاق جون ڪيتريون ئي سمجهاڻيون ڏنيون ويندیون آهن. ڪنَ جو رايو آهي تہ اهو لفظ يوناني 'سوفاس' يعني 'سڃاڻپ' مان

نڪتل آهي. ڪن جو وري چوڻ آهي تہ 'اَهلُ الصُّفةِ' مان نڪتل آهي، جي هڪ غريب مهاجرن جي ٽولي هئا ۽ مسجد نبويءَ جي صُفي ۾ خيرات وٺڻ لاءِ وهندا هئا، ٻيا وري چون ٿا تہ 'صفا'مان نڪتل آهي؛چو تہ صوفي اهوآهي،جو دل کي ڌوئي صاف ڪري. پر هاڻوڪا عالم متفق راءِ آهن تہ صوفي لفظ 'صوف' يعني 'پشم' مان نڪتو آهي صوفي کي پارسيءَ ۾ 'پشمينہ پوش' بہ ڪري سڏيندا آهن. ابن خلدون چوي ٿو تہ اسلام جي شروعات ۾، اوني پوشاڪ سادگيءَ جي نشاني هئي، بني اميہ خليفن جي ڏينهن ۾ جڏهين عيش عشرت وڌڻ لڳي، تڏهين سچن مؤمنن دنيوي ڳالهين تي ڪراهت ڏيکارڻ لاءِ، اها سادي پوشاڪ اختيار ڪئي.

ابو هاشم ڪوفي (ف 766ع) پهريون ئي شخص هو، جنهن کي صوفيءَ جي نالي سان ڪري سڏيائون؛ ۽ ذوالنون مصري (ف ٨٦٠) 'تصوُّف' جي اصولن کي پوري پائي تي آندو. هن وقت تائين صوفين جو گهڻو زور، زهد ۽ رياضت تي هو؛ پر جلد ئي صوفياني خيال ۾ تبديل ٿيڻ لڳي. زهد ۽ رياضت کان وڌيڪ، الاهي عشق ۽ معرفت ڏي مائل ٿيڻ لڳا. بايزيد بسطامي ۽ منصور حلاج انهيءَ تبديل جا مکيہ اڳواڻ هئا.

چون ٿا تہ هڪ لڳا، بايزيد وجد ۾ اچي چوڻ لڳا تہ 'سُبحانِي ما اعظَمَ شانِي' يعني 'ساراہ جڳائي مون کي! ڪيڏو نہ وڏو آهي شان منهنجو!' جڏهين مريدن اها ڳالهہ سندس ڌيان تي آندي، تڏهين چيائين تہ "جڏهين مون کي اهي لفظ چوندا ٻڌو، تڏهين هڪدم خنجر هٿي ماري ڇڏجوم." هڪ دفعي وري اهي ساڳيا لفظ سندس واتَ مان نڪري ويا. مريدن هڪدم خنجرن جو وارو ڪيو؛ پر ڪيس ڪجهہ ڪونہ ٿيو؛ اتلو خنجر هٿندڙ خود گهائجي، مري ويا. جڏهين انهيءَ عجيب روئداد جو ڪارڻ پڇيائونس، تڏهين وراثي ڏنائين تہ "وجد جي حالت ۾ منهنجو سينو آرسيءَ وانگر اوجل ٿي ويو؛ ۽ مريدن جو جسم منجهس پئي بکيو. جڏهين انهن مون تي خنجرن جو مارو ڪيو، تڏهين گويا، انهن پنهنجي ئي جسم سان اها ڪار ٿي ڪئي." ڪڏهين ڪڏهين ائين بہ چوندو هو تہ "جڏهين مون پاڻ کان پري ٿي نظر ڪئي، تڏهين ڏٺم تہ عاشق، معشوق ۽ عشق ٽيئي هڪ چيز آهن." بايزيد بسطامي سنہ 874ع ۾ وفات ڪئي.

منصور حلاج تہ بايزيد بسطاميءَ کان بہ لنگهائي ويو. هو نائين عيسوي صديءَ جي آخر ڌاري ڄائو هو؛ ۽ چون ٿا تہ ڪيتريون ئي ڪرامتون ۽ اچرج

ڏيکاريائين، مثلاً مردن کي جيارڻ، هوا مان سون ۽ گلَ جهنَڙ وغيره. پاڻ کي ڪليو ڪلايو خدا سڏائي، 'اَناالحق' جو نعرو هڻڻ لڳو؛ ۽ پنهنجن مريدن کي وري، اڳين نبين جا نالا کڻي ڏِنائين. انهيءَ ڪفر جي گفتن ڪري، آخر سوريءَ تي سر ڏِنائين. چون ٿا تہ ڪيس پيرن ۾ نِيَر وجهي، سوريءَ ڏانهن گهليندا پئي ويا، تڏهين هڪڙي درويش ڪائنس پڇيو تہ "عشق ڇا آهي؟" منصور وراڻي ڏني تہ "پاڻيهي آڄُ، سياڻي ۽ پريهن ڪَلَ پونديءَ، تہ عشق ڇا آهي." ائين ٿيو، جو انهيءَ ڏينهن ڪيس قتل ڪيائون، ان جي سياڻ تي سندس لاش باهِ ۾ ساڙيائون، ۽ ٿئي ڏينهن سندس رکَ هوا ۾ اُڏائي ڦٽي ڪيائون. سندس مطلب هو تہ الاهي عشق مان اهڙوئي نتيجو نڪرندو. سوريءَ ڏانهن سَورهن وانگر وهسندو پئي ويو، تہ ڪنهن پڇيس تہ "هي منصور! هيءَ ڪهڙي عجيب قسم جي روش آهي؟" جواب ۾ چيائين تہ "سچي بادشاه جي حضور ۾ وڃڻ جي اهائي روش آهي." جڏهين سوريءَ وٽ اچي پهتو، تڏهين سندس مريدن مان، ڪن عرض ڪيس تہ "اسان جي ۽ پنهنجي دشمنن جي حق ۾ ڇا چوٿو اٿيئي؟" فرمايائين تہ "منهنجن دشمنن کي ڏُهرا دان ملندا، ۽ اوهان کي هيڪوٽا، ڇو تہ توهان کي فقط مون لاءِ ئي حسن ظني آهي، پر هنن کي نہ فقط خدا جي وحدانيت جو خيال آهي، مگر شريعت لاءِ پڻ عزت آهي. شريعت ۾ خدا جي وحدانيت پهريون اصول آهي؛ ۽ حسن ظنيءَ، فقط فرع آهي." سندس دوستن مان شليءَ واڪو ڪري چيس تہ، "اي منصور! تصوف ڇا آهي؟" منصور وراڻي ڏني تہ "جيڪي اڪين سان ويٺو ڏسين، سو تہ تصوُف جو رڳو هڪ خسيس جزو آهي." تنهن تي شبلي پڇيو تہ "تڏهين ان جو اعليٰ جزو ڪهڙو آهي؟" منصور جواب ڏنو تہ "اهو تنهنجي پهچ کان ٻاهر آهي."

پوءِ سيئي مٿس پٿرن جا وسڪارا ڪرڻ لڳا. شبليءَ بہ ٻين سَان شامل ٿي، منصور کي هڪ ننڍو پٿر هنيو. انهيءَ تي منصور کان رڙ نڪري ويئي. هڪڙي ڄڻي پڪاري چيو تہ "ڇا! پٿرن جي وسڪاري تي ٻڙڪ بہ ڪين ڪڍيءَ، ۽ هاڻ هڪ ننڍي پٿر لڳڻ ڪري هيڏي دانهن ڪئي اٿيئي!" منصور وراڻي ڏني تہ "ماڻهن کي خبر نہ ٿي پوي تہ ڇا ٿا ڪن، جنهن جي ڪري مٿنِ ميارَ نہ آهي. مگر شبلي، جو خود صوفي ۽ معرفت شناس آهي، سو جيڪڏهين اهڙي هلت ڪري، تہ وڏي ڏک جي ڳالهہ اهي."

جڏهين سندس هٿ وڍي ڦٽا ڪيائون، تڏهين مشڪي چيائين تہ "هن اندي‌ءَ جا هٿ ڪپڻ آسان آهي؛ مگر اُهي بندَ، جن مون کي حق سان ٻڌي

ڇڏيو آهي، تن کي ڪپڙ ڪٺن آهي.“ پوءِ سندس ٻئي پير ۾ وڍي ڦٽا ڪيائون. وري ۾ مشڪي چيائين تہ ”هنن پيرن سان، آءٌ هن دنيا جون مسافريون ڪندو هوس؛ پر انهن پيرن کان سواءِ مون وٽ ٻيا ۾ پير آهن، جن سان آءٌ ٻنهي جهانن جو سير ڪري سگهان ٿو. جيڪڏهين اوهان ۾ سمرتي آهي، تہ انهن پيرن کي ۾ وڍيو.“ ان بعد، پنهجي رت ۾ رتل ڪراين سان، پنهنجا ڳل ۽ ٻانهون ڳاڙهيون ڪيائين. ڪنهن پڇيس تہ ”ائين ڇو ٿو ڪرين؟“ جواب ڏنائين تہ مُنهنَ جي زردائي خوف وچان آهي، تنهن جي ڪري ڳلن کي ڳاڙهو ڪيَمُ.“ وري پڇيائونس تہ ”ٻلا ٻانهون ڇو ڳاڙهيون ڪيءُ؟“ جواب ڏنائين تہ ”عشق جو وضو رت سان ئي ڪرڻ جڳائي.“ پوءِ سندس اکيون پٽي ڪڍيائون. انهيءَ تي ماڻهن جي مجموعي ۾ غلغلو پيدا ٿيو. ڪي زار زار روئڻ لڳا، تہ ڪي وري مٿس نئين سر پٿر اڇلائڻ لڳا. جڏهين سندس زبانَ ڪپڙ تي هئا، تڏهين پُڪاري چيائين تہ، ”ذرا صبر ڪريو. مون کي ڪي چوڻو آهي.“ پوءِ آسمان ڏي منهن ڪري چيائين تہ، ”يا خدا، هنن ايذائن ۽ عقوبتن جي صدقي هنن ماڻهن تي رحم ڪر. ڏس تہ ڪئن نہ آءٌ هن سوريءَ تي تنهنجو مشاهدو پيو ماڻيان.“ ان کان پوءِ سندس زبان وڍي ڦٽي ڪيائون، ۽ منصور مشڪيو. نماشام جو وقت هو، جڏهين سندس سِرُ ڏڙ کان ڌار ڪيو ويو.

منصور حلاج ’اَنَاالحق‘ جو نعرو هنيو، پر سندس پونين ’اناالحق‘ جو نغارو وڄايو؛ ۽ تصوّف ڦري، نجُ عشق ۽ عرفان جو مَت بنجي پيو. عيسوي يارهين صديءَ ڌاري، ابوسعيد ابوالخير تصوّف تي شاعرانو رنگ چاڙهيو، ۽ وري امام غزاليءَ ان کي فلسفيانو لباس پهرايو. عربن کان وڌيڪ، تصوّف ايرانين جي طبع موافق هو. ايران جي زمين ’اناالحق‘ جي بج لاءِ نهايت سيراب هئي. اُتي ڦري ڦلي شاعريت جا سهڻا گل ڪڍيائين؛ ۽ پارسي شعر جو، گويا تاجي پيٽو بنجي پيو. نامياران شاعرن، جهڙوڪ فريدالدين عطار، سنائيءَ ۽ جلال الدين روميءَ، تصوف جي فلسفي ۽ الاهيات کي، پنهنجي شعر ۾ تمثيلي لباس ڏڪايو. تصوّف جي نج الاهيات ۾ ’ويدانت‘ جهڙيئي آهي، جنهن جو اڳي ئي مٿي بيان ڪيو ويو آهي. هيءُ عالم ڇا آهي ۽ ڪيئن ظهور ۾ آيو؟ اِنسان ڇا آهي ۽ حق سان ڪهڙو لاڳايو اٿس؟ نجات ڇا آهي ۽ ڪيئن حاصل ڪجي؟ وغيره- انهن مسئلن جو، جهڙو تمثيلي بيان مشهور شاعر جاميءَ

ي ڪتاب "يوسف زليخا" ۾ ڏنو آهي، تهڙو ٻئي ڪنهن شاعر نه ڏنو آهي.

حقَ، جنهن کي صوفي شاعرن مجازي عشق جو ويس پهرائي، هڪ نهايت سُهڻو ۽ من موهيندڙ معشوق بنايو آهي، سو ئي 'مُطلق هستي' آهي، يعني سچو بُود انهيءَ کي ئي جڳائي، 'مُطلق هستي'، 'مطلق خير' آهي؛ ۽ 'مُطلق خير' وري 'مُطلق جمال' آهي. هاڻي سوال آهي ته "هي عالَمُ، جو عارضي ۽ بي بقا آهي، سو ڪيئن وجود ۾ آيو؟"

زمان ۽ مڪان جي پيدا ٿيڻ کان اڳ 'مُطلق جمال'، هيڪڙائيءَ جي حالَت ۾، پاڻ تي ئي پنهنجي نُور جو تجلو پئي ڪيو؛ مگر جنهن صورت ۾، پاڻ کي پڌرو ڪرڻ، حسن جو اصلي سياءُ آهي، تنهن صورت ۾ الاهي حسن ۾ پاڻ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ هڪڙي قسم جي جنبش پيدا ٿي. "کُنتُ کَنزاً مَخفياً فَاَ حبَبتُ اَن اُعرفَ، فخلَعتَ اَلخَلقَ لا عرِف' "؛ يعني 'مان هڪ لڪل خزانو هوس. سَڌَ ٿيم ته پاڻ سڃاڻايان. تنهن ڪري مون خلق کي اُپايو ته آءُ سڃاڻڻ ۾ اچان.' پر اهائي پڌرائي، ڪهڙي رستي ممڪن ٿي سگهي ٿي؟ عالم آشڪار آهي ته ڪنهن شيءَ جي معلوميت سندس 'ضِدُ' يعني اَبتڙ شيءِ مان ئي پڻجي سگهي ٿي؛ مثلاً جيڪڏهين اسان کي اونده جي ڄاڻ نه هوندي، ته سندس ضِدُ روشنائيءَ جي، ڪابه پروڙ پڻجي نه سگهندي. اهڙي ريت 'مُطلق هستي'، جا پڻ 'مُطلق جمال' ۽ 'مطلق خير' آهي، تنهن جو ضِد آهي 'عدم وجود'، 'عدم حسن' ۽ 'عدم خير'. انهن کي ڪو سچو وجود نه آهي؛ ڇاڪاڻ ته سڀ سچو وجود 'مطلق هستي' کي ئي جڳائي. 'عدم وجود' هڪ پاڇي مثل آهي، جو هڪ ٿوري عرصي ۽ ڪنهنخاص مقصد لاءِ پڌرو ڪيو ويو آهي، جنهن صورت ۾ 'عدم وجود' الاهي ذات جو ضِد آهي، تنهن صورت ۾ 'عدم وجود' پڻ 'عدم خير' آهي، يعني 'شَرُ' يا 'بدي' آهي؛ ۽ جئن 'مطلق هستي'، 'عدم وجودَ' يا نيستيءَ مان ئي معلوم ٿي سگهي ٿي تئن' مطلق خير به پنهنجي ضِد 'عدم خير' يا 'شر' مان ئي پروڙي سگهبو. انهيءَ مان ثابت آهي ته بديءَ کي ڪا سچي هستي ڪانهي، رڳو هڪ وهم يا گمان آهي.

جڏهين 'نيستي'، 'هستيءَ' جي مقابل ٿي، تڏهين 'نيستيءَ' تي 'هستيءَ' جو ڇايو پيو. انهيءَ ڇايي کي، جنهن ۾ 'هستيءَ' ۽ 'نيستيءَ' ٻنهي جون وصفون موجود آهن، 'حدوث' چئجي ٿو. اهو 'حدوث' در حقيقت

ڪِي ڪِينَ آهي، يعني 'مايا' آهي. هي بي بقا عالَم ۽ اِنسان انهيءَ 'حدوث' جو حصو آهن. نيستي، گويا هڪ آرسِي آهي، جنهن ۾ 'حدوث'، 'هستيءَ' جو هڪ پاڇو آهي. انهيءَ ڳالهه جي مشابهت سڄَ ۽ سندس پاڻيءَ ۾ اولڙي سان ڪري سگهجي ٿي. اولڙي جو سڄو مدار سِڄَ تي آهي. جڏهين سڄ جي اڳيان کو ڪَڪَرُ اچيو وڃي، تہ سندس اولڙو گم ٿيو وڃي. انهيءَ مان ثابت آهي تہ اولڙي جو بقاءُ سڄ جي هستيءَ تي منحصر آهي؛ مگر سڄُ خود اولڙي جو محتاج نہ آهي. جئن پاڻي، سڄَ جي آرسي آهي، تئن 'عَدَمُ' بہ 'هستيءَ' جي آرسي آهي؛ ۽ هي عالَم منجهس اولڙي مثال آهي. جئن عالم 'عدم' جي آرسيءَ ۾ ، 'مطلق هستيءَ' جو پاڇو آهي، تئن انسانُ، اِنهيءَ پاڇي جي گويا اَڪِ آهي. جڏهين اِنسان پاڻ کي آرسيءَ ۾ ڏسندو آهي، تڏهين ڪيس پنهنجي هڪ نهايت ننڍڙي شڪل، پنهنجي اَڪِ جي تاري ۾ ڏسڻ ۾ ايندي آهي؛ اهڙيءَ ريت حقُ جي شڪل بہ عالَم جي اَڪِ، يعني اِنسانَ ۾ پيئي بڪي.

اِنسان توڙي عالَمُ، هست بہ آهن، نيست بہ آهن؛ خير بہ آهن، شَر بہ آهن؛ حقُ بہ آهن، باطل بہ آهن. پر جنهن صورت ۾ اِنسان جو آڌ پاڳو، 'مطلق هستيءَ' مان نڪتل آهي؛ تنهن صورت ۾ پس پيش، اِنسانُ حَقُ سان هڪ آهي. اهو حقيقي جزو هميشه، ڳجهو توڙي پڌرو، پنهنجي اصل سان وري وصال ڪرڻ جي ڳولا ۾ آهي. پر جيستائين 'حدوث' جي حالت جاري آهي، تيستائين انهيءَ وصال ۾ پيئي رنڊڪ پوي. انهيءَ ڪري اِنسانَ جو فرض آهي تہ جيتري قدر ٿي سگهيس، اوتري قدر 'عدم' جي جزي کي ناس ڪري، حق سان هيڪڙائي حاصل ڪري.

پر اهو 'عدم' جو جزو ڪيئن ناس ڪجي؟ پاڻُ وڃائڻ سان. اهو پاڻُ ئي آهي، جو اِنسانَ جي ڏکُ ۽ حق کان وڇوڙي جو ڪارڻ آهي. پاڻُ ڪيئن وڃائجي؟ عشق جي رستي. عشق جي رستي ئي 'عدم' جو ڪارو ڪَڪَرُ پاسي ڪري سگهجي ٿو، ۽ عشق جي رستي ئي اِنسانَ جو روحُ پنهنجي الاهي اصل کي سڃاڻي سگهي ٿو؛ ۽ عشق جي رستي ئي حق ۾ حَلَ ٿي سگهي ٿو. اوائل ۾، جيڪڏهين حقيقي عشق حاصل ڪرڻ مشڪل آهي، تہ مجازي عشق ئي روا آهي. پر جيتوڻيڪ مُنڊ ۾ مجازي عشق ضروري آهي، تڏهين بہ ان کي ڇهڻي پوڻ گمراهي آهي. 'اَلمجَازُ قَنطَرَةُ الحَقِيقَةِ' يعني 'مجازي عشق حقيقي عشق حاصل ڪرڻ لاءِ پُلَ مثال آهي.' پر پُلِ کي ڪهڙي بہ سهڻي هجي،

تڏهين بہ سالڪ کي گهرجي، تہ ٿورَ ويرَمو ٿئي، نہ تہ پنهنجي مسافريءَ جي سچي مقصد کان محروم رهڻو پوندوهوس. هڪ واريءَ پُلِ لنگهي پار پيو، تہ سندس اندروني اَکِ کلي پوندي، ۽ سندس دل ۾ الاهي عشق جو مَچُ ٻري پوندو. پوءِ

جيڏاه ڪريان پرک، تيڏاهَ صاحبُ سامهون.

اهڙي عاشق کي آسمان جي هرهڪ ستاري مان حق جو نور پيو نظر اچي، چمن جي هر گل مان حق جي حسن جي هيڪار پيئي اچي؛ هرهڪ موچاري منهن مان حق جو جلوو پيو معلوم ٿئي؛ ۽ هرهڪ مني آواز مان حق جو ڪلام پيو ڪَنِ پوي. پل تہ هاڻ، پاڻَ بہ منصور وانگي 'اناالحق' جو نعرو هڻي يا بايزيد وانگي 'سبحاني مَا اَعظَم شَانِي' جو دَمُ هڻي.

●

فصل ٥

شاه جو شعر ۽ شاعري

شعر جي زندگي - شاه ۽ ٻيا شاعر - شاه جي بزرگي - جمال ۽ حق جو مشاهدو ۽ حقيقت جي پروڙ - شاعري پيغمبريءَ جو جزو آهي - شاعر جي صنعت: فصاحت، بلاغت، سلاست، جدت ۽ جوش - شاه جن مختلف لياقتون - سندس اوج ۽ زندگي.

سنڌ ڏيهه ۾ شاعرن جي ڪمي ڪانهي. گهڻن ئي درجن جا شاعر ٿي گذريا آهن، ۽ اڄا تائين به ٻيا پيدا ٿيندا. جيستائين حسن ۽ حق، عشق ۽ خوبي دنيا ۾ موجود آهن؛ تيستائين شعر جو ميدان پڻ گرم رهندو. پر شعر کي به لاها چاڙها آهن. بعضي سندس زمين آباد آهي، ته بعضي غيرآباد، جڏهين انساني سياڻ، روحاني شين کان وڌيڪ، جسماني شين ڏي مائل ٿيندو آهي، تڏهين شعر جي بازار به البت بي رونق ٿي ويندي آهي، پر وري وري نوان نوان رنگ روپ ڌاري وڃي پنهنجي اصلوڪي اوڄ تي رسندو آهي. شعرُ، نيڪ نيتُن، پاڪ خيالن، ۽ عشق جي اُمنگن جو ترجمان آهي، ڪير ڄاڻي ته ڪَرَ هاڻ پڻ ڪو وڏو شاعر فطرتَ جي ڪُکِ ۾ سمايل هجي، جنهن جي آجي ٿيڻ جو اڄا وقت نه آيو آهي.

سچل ۽ ساميءَ، بيدل ۽ بيڪس، يوسف ۽ صادقَ جا نالا هر ڪنهن سُٽا هوندا. هر هڪ جي ڪلام ۾ پنهنجي پنهنجي خوبي ۽ لذت آهي. ڪن پڙهندڙن کي هڪڙي مان مزو ايندو، ته ڪن کي ٻئي مان. پر شاه عبداللطيف جهڙو هر وجه ڪامل ۽ هر دلعزيز شاعر، سنڌ ۾ اڄا ڪونه پيدا ٿيو. اهڙو ڪو سنڌي خواندو مشڪل لبندو، جنهن کي سندس ڪلام جي سڪ نه هوندي؛ ۽ اهڙو ڪو هنڌ خالي نه هوندو، جتي سندس شعر جو پڙاڏو ڪَنِ نه پوندو. سندس شاعراڻيءَ "خستوريءَ جي خوشبوءِ سڀ ولايتَ واسي ڇڏي آهي." شاه ئي آهي جنهن ۾ هڪ وڏي شاعر جون ڪُلي لياقتون موجود آهن. سندس خيالي قوت جو هڪ وڏو پرياڻ هيءَ آه، ته جئن جئن اسين سندس

شعر تي اونهو غور ڪنداسين، تئن تئن اسان ۾ نئين نئين حيرت اُتپن ٿيندي. ٻين شاعرن جي خيالي قوت پڻ چڱي آهي، مگر شاه جي دَرَ کي ٻه نه رسي سگهندا. شاه جو ڪلام، خواه خلوت ۾ پڙهبو خواه محفل ۾، خواه ڪنهن مثال يا ٽيڪا طور ڪتب آڻبو، ته نيون نيون خوبيون اسان جي اچرج جو ڪارڻ ٿينديون؛ ۽ سندس طبع جي فراوانيءَ جي شاهدي ڏينديون. ۽ وري وري پڙهڻ سان سندس شعر ۾ ضرور اهڙي ڪا نئين نزاڪت نظر چڙهندي، جا اڳي اَڪ ڪان گسي ويئي هئي. اهڙو ڪو ورلي ليندو جنهن کي شاه جي مهراڻ مان معنيٰ جا موتي هٿ نه آيا هجن، يا جو سياڻپ ۽ ساڃاه جي سبق پرائڻ کان محروم رهيو هجي.

جي تون بيت ٻائين، سي آيتون آهين.
وڃيو مَنُ لائين، ٻريان سنڌي پارَ ڏي.

ڪنهن ٻه شاعر جي بزرگي اوتري قدر قبول ڪئي ويندي، جيتري قدر منجهس جمال جي مشاهدي ماڻڻ جي قابليت آهي؛ ۽ جيتري قدر مشاهدي جي ڪري سندس جِيءَ ۾ جذبا ۽ اُمنگ اٿن ٿا. جمال جا پڻ ڪيترائي قسم آهن، جهڙوڪ طبيعي، جسماني، اخلاقي ۽ روحاني. مگر در حقيقت سڀ حسن جو مول هڪ ئي آهي؛ ۽ جنهن جنهن ويس ۾ پاڻ کي پڌرو ڪري ٿو، تنهن تنهن ويس جي پسڻ سان نِينهن کي نوان نوان نيش اچن ٿا. دنيا ۾ ادنيٰ مان ادنيٰ انسان ٻه حسن تي حيران آهي، ۽ ڏانهس رغبت رکي ٿو، مگر اها رغبت اڪثر منجهس پنهنجي ڪامنا پوري ڪرڻ جي اِڇا اُتپن ڪري ٿي، پل ته اها اِڇا ڪيترو ٻه انَ لکي هجي. اهڙو ماڻهو صرف مشاهدي سان گهڻي تائين ريجهه رهاڻ ڪرڻ جو قابل نه آهي، سنتئي پنهنجي ڪامنا سڌ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جو ئي سندس اصلي ۽ آخرين مقصد آهي. اهوئي سبب آهي جو هو قدرتي توڙي صنعتي حسن جي نظاري مان سگهوئي ڪَڪِ ٿيو پوي. پر شاعر جي حالت ۾ پهريون ئي پهريون اثر، جو حسن جي مشاهدي ڪري مٿس پيدا ٿئي ٿو، سو آهي سندس "وجود جو ورق" ڌوئي صاف ڪرڻ. سندس ساري هستي سونهن واريءَ شيءِ جي مشاهدي سان ٻرجيو ٽمٽار ٿيو پوي؛ پوءِ اها شيءِ خواه ڪو قدرتي نظارو هجي، جهڙوڪ چمن جو چهچٽو، درياه جي لس ليٽ، چنڊ جي چٽائي، تارن جي جهرمر، ڪَڪَرن جي ڪارونيار وغيره وغيره؛ خواه انساني حسن جو جلوو

هجي، جهڙوڪ سپرينءَ جي سونهن، لالن جو لبيس، معشوق جو ناز ۽ سندس هار سينگار وغيره وغيره. شاعرَ اهڙي مشاهدي ۾ پاڻ کي مَحوَ ڪيو ڇڏي ۽ پنهنجي شخصيت کي وساري خود شيءَ جي آرسي بنجيو پوي. اهڙي وقت ۽ اهڙيءَ حالت ۾ پروڙيل حقيقت نس پس اها شيءِ نہ آهي، مگر خود "سونهن جو سَرَ" جنهن مان اها شيءِ ڦٽي نڪتي آهي. پروڙيندڙ ۽ پروڙيل شيءِ ٻئي پنهنجو پاڻ وڃايو ليءَ ٿيو وڃن. يوسف نالي شاعر اها حالت هن ريت نِروار ڪئي آهي.

محبوب کي صورت مين گم هوڪے ويکهہ نظارا، آپ سارا.

شاعر کي نہ فقط اهڙو نشڪام يا لاطمع مشاهدو نصيب ٿئي ٿو، مگر ان جي اظهار ڪرڻ لاءِ پڻ سندس دل ۾ هڪ زبردست جنبش جاري ٿئي ٿي. ۽ سيمابي صورتون، جي مشاهدي بعد سندس اڳيان تَري رهيون آهيون. تن کي هڪ محڪم ۽ سهڻي شڪل ڏيئي، ٻين انسانن جي دلين ۾ پڻ اهڙن جذبن اتارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جهڙا مشاهدي وقت سندس دل ۾ اُتپن ٿيا هئا. هو هاڻ پاڻ کي، گويا هڪ پيغمبر يا داعي ڪري سمجهي ٿو. حق ۽ حسن جو هوڪو ڏئي ٿو، ۽ انسان ذات جي اُنتيءَ ۽ آسايش جو ڪارڻ بنجي ٿو؛ ۽ ماڻهو پڻ اهڙي اعليٰ اِنسان وتان حياتيءَ ۽ حياتيءَ جي سچي مقصد جو سبق ڀليءَ ڀت پرائي سگهن ٿا. سندس پيغام هڪ قسم جو الهام آهي. مولانا رومي فرمائي ٿو:

شاعري جزويست از پيغمبري - جاهلانش کفر دانند از خري

پر شاعر ۾ نہ فقط حسن جي مشاهدي ۽ حقيقت جي پروڙ جي قابليت هئڻ گهرجي، مگر اُن سان گڏ هڪ ٻئي هنر جو هئڻ پڻ ضروري آهي، جنهن کي شاعري صنعت چئجي ٿو. شاعر ان صنعت جي وسيلي، پنهنجن خيالن ۽ جذبن کي اهڙن عمدن ۽ اثرائتن لفظن ۾، اهڙيءَ سليس مگر رنگين عبارت ۾، اهڙن نون ويسن ورنن ۾، ۽ اهڙي ڍنگ ۽ طرز سان بيان ڪري ٿو، جو پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن جون دليون بي اختيار ڇڪجيو وڃن، ۽ اها نقش ڪيل تصوير سندن اکين اڳيان پيئي ڦِري. ازانسواءِ وزن ۽ قافيي جو پڻ ضرور آهي، جنهن جي ذريعي شاعر جو ڪلام وڌيڪ لطيف ۽ لذيذ ٿئي ٿو. پر ڪلام اهڙو هئڻ گهرجي، جو ماڻهن جي دلين تي بجليءَ جهڙو اثر پيدا ڪري. انهيءَ لاءِ ڪن ٻين خاصتن جو شاعر ۾ هئڻ پڻ واجب آهي، جن جي دوران شعر جو

حسن هيڪاري نڪريو نروار ٿيو پوي. اها ڪامل شاعر جي آخرين منزل آهي. اِهي خاصيتون آهن: فصاحت، بلاغت، سلاست، جدت ۽ جوش.

فصيح ڪلام اهو آهي، جنهن ۾ هرهڪ لفظ اهڙو ڪم آيل هجي، جنهن جي اُچار ڪرڻ ۾ زبان کي ڪابه تڪليف يا هٿڪ نه ٿئي. اهو نمونو نَ فقط ڪڏهين ڪڏهين، مگر هميشه شاعر جي ڪلام ۾ اختيار ڪيل هجي، نه ته سندس ڪلام کي فصيح نه چئبو. بلاغت اُها آهي، جو ڪلام وقت ۽ حال جي مطابق هجي. اِنسان ۾ طرح طرح جا پُور ۽ جذبا اُٿن ٿا؛ ڪڏهين غم ۽ غصو، ڪڏهين ڪل ۽ خوشي، ڪڏهين ڳُڻتي ۽ فِڪر، ڪڏهين مستي ۽ مدهوشي، ڪڏهين عشق ۽ محبت، ڪڏهين بيتابي ۽ بيقراري وغيره وغيره. شاعر کي اهي سڀيئي حالتون اهڙيءَ صفائيءَ چِٽائيءَ ۽ درستيءَ سان مختصر، مگر مائيدار لفظن ۾ بيان ڪرڻ گهرجن، جو پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن جو ڌيان ڪِڀي وڃي، ۽ سندس سحرنگاريءَ تي موهت تي پون.

سلاست جي معنيٰ آهي ته ڪلام ۾ اهڙا لفظ آيل هجن، جي روزمره ماڻهو استعمال ڪن ٿا؛ ۽ استعارا، تشبيهون، ۽ ٻيون ڪلامي صنعتون اهڙيون سادِيون ۽ سوليون هجن، جو ماڻهو هڪدم پروڙي سگهن؛ ۽ هرهڪ ماڻهو پنهنجي پنهنجي فهم ۽ لياقت آهر ان مان لطف ۽ مزو حاصل ڪري سگهي. سڀ کان سهڻو شعر انهيءَ کي چئبو آهي جو ڪو ماڻهو ان کي پڙهي يا ٻڌي ته ازخود ايئن چوي ته "سچ آهي"، ۽ ان جي سلاست سادگي ڏسي، دل ۾ اچيس ته اهڙو ڪلام "آءٌ پڻ چئي سگهان ٿو"؛ مگر جڏهين چوڻ جي ڪوشش ڪري، ته وايون بطال ٿيو وڃنس. ابن رشيق قيرواني پنهنجي ڪتاب 'العمدة' ۾ اهڙي شعر بابت هئن ٿو چوي:

فَا ذَالقِيلَ اَطمَع اَلنَّاسُ طُرّاً وَاِذَا رِيمَ اَعجَزَ الُمعجِز ينَا *

جدت جي هيءَ مراد آهي، ته شاعر کي گهرجي ته مضمون اهڙا علحدا علحدا اختيار ڪري، جن تي ٻين شاعرن پنهنجي طبع آزمائي نه ڪئي هجي؛ يا جيڪڏهن ڪئي هجين، ته به انهن کي اهڙي طرز ۽ نموني ۾ ادا ڪري، جو ائين معلوم نه ٿئي ته ڪنهن جو نقل يا تتبُع ڪيو اٿس. ازانسواءِ پنهنجو مطلب اهڙن نون نون طريقن سان بيان ڪري، ۽ هڪڙي خيال کان ٻئي خيال

* جڏهن اهڙو شعر چيو وڃي ته سڀ ماڻهو طمع ڪن ته اسين به هوند اهڙو چئي وڃون؛ مگر جڏهن ڪوشش ڪن ته انهن کي عاجز ڪيو وڃي.

ڏي وڃڻ ۾ اهڙي ڪاريگري ڪتب آئي، جو پڙهندڙ جو ڌيان ٽٽي نہ وڃي. ۽ پڻ سندس لفظن ۽ جُملن ۾ اهڙو جوش ۽ آثر هجي، جو ڀائنجي تہ اهي لفظ ۽ جملا اندر مان اُڏما ڏيئي نڪتا آهن.

شاهہ عبداللطيف ۾ مٿيون ڄاڻايل لياقتون هر طرح هيون. رواجي شاعرن جي ڪلام تي غور ڪبو تہ ڏسبو تہ ٻُسنو ئي ٻُسو آهي. يا تہ رڳو حُسن جون هاڪون ۽ عشق جون صدائون آهن. يا تہ رڳو تصوُف ۽ ويدانت جا متا مڙهيل آهن؛ يا تہ فقط وحدانيت جي واکاڻ آهي، يا تہ رڳو ڀڳتي مارڳ جي پَلَٽ آهي. اهو حال نہ فقط سنڌي شاعرن جو آهي، مگر اڪثر ڪري هندستان جي ٻين ڀاڱن جي شاعرن جو پڻ. پر شاهہ عبداللطيف جو شعر طرح طرح ڀاتين جو آهي؛ نهايت رنگين ۽ گوناگون آهي. هر قسم جي شاعريءَ جو اُستاد هو. سنڌ ڇڏيو، هندستان ۾ بہ سندس مَتُ ڳولڻ مشڪل آهي. سندس نالو دنيا جي نامِ ڪنين شاعرن جي دفتر ۾ داخل ٿيڻ جو هر وجه لائق آهي. شاهہ جي شاعراڻي ذات اهڙِي اعليٰ درجي جي هئي، جو شاعريءَ جو ڪوبہ فن نہ آهي، جنهن ۾ سندس دماغ درياءَ جي لهرنِ وانگر ڇوليون نہ ماريون آهن. هر طرح جا مضمون سندس خيالي خزاني ۾ ميسر آهن؛ ۽ هر قسم جون خوبيون سندس عبارت ۾ موجود. مختلف موقعن لاءِ سندس عبارت مختلف آهي هر طرف ڪان سندس ذات باڪمال هئي. جيڪڏهن صرف شاعر ڪري ليکبس تہ شاعرن جو شاهہ هو؛ جيڪڏهن صوفين جي صف ۾ شمار ڪبس تہ فاني في الله هو؛ ۽ جيڪڏهن عاشقن جي قطار ۽ ڳڻبس تہ عاشقن جو تاج هو. سندس ڪماليت جو دامن نهايت وسيع هو.

لَيسَ عَلَي الله بِمُستَنكَر، آن يَجمعَ العَالَمَ فِي واحد. *

●

* خدا جي لاءِ مشڪل نہ آهي جو ساري عالم کي هڪ شخص ۾ سمائي.

فصل ٦

شاه جي شعر جو مضمون ۽ عبارت

شاه جي شعر جا قسم - (١) صوفيانو: تصوف شاه جي شعر جو مکيہ پايو آهي- صوفيانو ۽ فلسفي طريقو - پارسي شاعرن جو اثر - وحدت ۽ ڪثرت - پاڻ سڃاڻڻ ۽ پاڻ وڃائڻ - اناالحق - مذهبن جي غلط فهمي - (٢) ناصحانو: عمدي طرز - تواضع ۽ خاڪساري - جرات ۽ حشمت - توڪل ۽ سعيو - اخلاص ۽ وفا - چڱن جي دامن - (٣) عاشقانو: مجازي عشق - سپرينءَ جي سونهن - معشوق جي جفا - عاشق جي وفا - قمر ۽ ڪانگل قاصد - چانگي تي سواري - وصال - عشق ذات پات کي نٿو ڏسي - نوري ۽ ڄام تماچي - فارسي غزل - تمثيلي شعر - شاه ۽ رومي - واقعہ نگاري - سيرت نگاري - لاطمع عشق - حقيقي عشق - (٤) طبيعي: قدرت جا نظارا - انسان جي دل تي سندن اثر - (٥) رزمي ڪربلا جو قضيو - مرثيو - (٦) مديحي: قصيدو - نبيءَ جي نعت - سنڌ جي حاڪمن ۽ سپڙ جي ساراه - (٧) ظريفانو: شاه جي گنيرائي - شاه ۽ حافظ و ڳنڌ تي ٺٽولي - عبارت ۽ استعارا.

شاه جو ڪلام، مضمون جي مدنظر تي هيٺين جدا طبقن ۾ وراهي سگهجي ٿو:
(١) صوفيانو (٢) ناصحانو (٣) عاشقانو (٤) طبيعي (٥) رزمي (٦) مديحي (٧) ظريفانو.

تصوُف، شاه جي شعر جي، گويا تاجي ۽ پيٽو آهي؛ يا جيڪر تصوُف، سندس شاعراني عمارت جو مکيہ پايو ڪِري چئجي. جيتوڻيڪ سندس شعر جا مضمون علحدا علحدا آهن؛ تڏهين بہ تصوُف هڪ سر وانگر آهي، جنهن تي اهي مضمون موتين جيان مڙهيل آهن. اهڙيءَ صنعت ۽ جِدت سان، شعر جي پَلَٽ ڪئي اٿس، جو ظاهريءَ طرح مضمون جي ڪثرت معلوم پيئي ٿي مگر اندروني طرح مڙيئي وحدت آهي اها وحدت ۾ ڪثرت ۽ ڪثرت ۾ وحدت،

سندس صوفياني خيال جو نتيجو آهي. ڪن ڪن سُرَن ۽ بيتن ۾، تصوُف دوُنهيءَ جيان ڏيو پيو آهي، پر ڪن ڪن ۾ تہ پڙڪو ڏيو پنيٽ ڪيو وڃي. رواجي شاعرن تصوُف جا باريڪ نڪتا ۽ عبارتون، جهڙوڪ گل ۽ بلبل، ناز ۽ نياز، شراب ۽ ساقي وغيره، هڪ نظم جو سينگار سمجهي، هروڀرو ڪٽي پنهنجي ڪلام ۾ تنبيون آهن. جلال الدين روُميءَ، اهڙن شاعرن بنسبت 'مثنويءَ' ۾ چيو آهي:

لفظ درويشان بدزدد مردِ دون، تابخواند برسليمي اين فسون.

شاهہ جو صوفيانو ڪلام حال آهي، ۽ نہ قال. جيڪو ذڪر ڪري ٿو، سو سندس انهيءَ حالت جو گويا هڪ آئينو آهي. پنهنجو ئي آزمودو ۽ تجربو بيان ڪيو اٿس، نہ فقط ٻين کان ٻُڌَل ڳالهيون؛ ۽ نڪي ڪي فيلسوفن وانگي منطقي حجتون ۽ دليل پيش ٿو ڪري. عالَم ۽ عالَم جي شين جي وِماسَ؛ ذات ۽ صفات جي باريڪ نُڪتن جي موشگافي؛ قِدَم ۽ حُدوث جي لاحَل مسئلن جي نوُس نوُس؛ - اهو آهي فيلسوفن جو طريقو، جنهن مان هڙ نہ حاصل. قاضي قاذن چوي ٿو:

ڪَنزُ، قدُوري، ڪافيَہ، جي پڙهِي پَروُڙين سَبُ
تہ مندِي ماڪوڙِي ڪوهَ ۾ ، پيئي ڪَڇي اَپ.

مشهور يوناني محقق اَفلاطونَ، انهيءَ طريقي بنسبت هئن چوي ٿو:

"هن عالَم جون شيون، جن جي ڄاڻَ اسان کي پنهنجن حواسن جي رستي ئي پُڄي سگهي ٿي، تن کي ڪا سچي هستي نہ آهي، مگر هڪ قسم جي اضافي بُود. متن غور ڪرڻ سان اسان کي حق ۽ حقيقت جي خبر اصل پُڄي نہ سگهندي. جيستائين اسين انهن جي ڪوجنا ۾ مشغول آهيون، تيستائين اسين انهن ماڻهن وانگر آهيون، جي ڪنهن غفا ۾ رهندڙ هجن، جتي اهڙو چوُڪنيو ٻڌل هجن، جو پنهنجو مٿو به ورائي نہ سگهن، ۽ پٺيان هڪ باه جو مچ پيو ٻرين. اهڙيءَ حالت ۾ اسين ڪنهن به شيءِ جو، پنهنجي سامهون ديوار تي فقط پاڇوئي ڏسي سگهنداسين؛ ۽ خود پنهنجو ۽ ٻين جو به پاڇي کان سواءِ ٻيو ڪِي به ڏسي نہ سگهنداسين. اهڙيءَ حالت ۾ اسان جي فيلسوفي رڳو پاڇن بنسبت ئي بحث مباحثو ڪري سگهندي. مگر اهي شيون جن جو اسان

فقط پاڇو ڏنو آهي، سي خود ڇا آهن، ڪٿان آيون آهن ۽ ڪاڏي ٿيون وڃن، تن جو اسان کي پَرو پڻجي نہ سگهندو."

پر صوفي، ظاهري حواسن کي ترڪ ڏيئي، 'اندر جي تاڙي لاهي'، معرفت جو مشاهدو، منجهئين ماڻي ٿو. صوفي ڇاڻي ۽ ٻڌي نٿو، مگر ڏسي ٿو. سندس علم، عين اليقين آهي. چون ٿا تہ جڏهين حڪيم بوعلي سينا، ابوسعيد ابوالخير مشهور صوفيءَ سان ملاقات ڪري موٽيو، تڏهين ابوسعيد حاضرين کي چيو "آنچہ او مي داند، من مي بينم." يعني "جيڪي هو ڄاڻي ٿو، سو آءٌ ڏسان ٿو."

تصوُف جا متا، ڪيترن فارسي شاعرن نظم ۾ بيان ڪيا آهن: مثلاً فريدالدين عطار 'مَنطق الطير' ۾؛ حڪيم سنائيءَ 'حديقة الحقيقة' ۾؛ محمود شبستريءَ 'گلشن راز' ۾؛ ۽ جلال الدين روميءَ 'مثنويءَ' ۾. انهن بزرگن جو اثر، خاص ڪري روميءَ جو، شاه جي صوفياني شعر تي گهڻي قدر معلوم ٿئي ٿو. مگر شاه ڪنهن جي تقليد نہ ڪئي آهي. پنهنجي ئي بي نظير نموني ۾ اهي مضمون ادا ڪيا اٿس. صوفياني مضمون کي عاشقانو ۽ خيالي لباس پَهرائي، مروج محواري ۾ بيان ڪري ٿو.

صوفيانو شعر رسالي ۾ جاءِ بجاءِ ٽڙيو پڪڙيو پيو آهي. اهڙو ڪو سُر نہ آهي، جنهن ۾ سِڌيءَ يا اَڻَ سِڌيءَ طرح، ظاهري يا باطني نموني ۾، منظوم ٿيل نہ آهي. ڪن ڪن سُرَن، جهڙوڪ 'ڪلياڻ' ۽ 'آسا' ۾ تہ پلٽجي "پاريُون ٿو ڪري."

دَهري خدا جا منڪر آهن، سوفسطاين کي خدا جي هستيءَ ۾ شَڪَ آهي، ۽ فيلسوف منطقي دليل جا محتاج آهن؛ مگر شاه عبداللطيف جي نظر ۾ سارو عالم، زمين ۽ آسمان، سج چنڊ ۽ تارا، وڻ ٽڻ ۽ ٻوٽا، ماڻهو ۽ مرون، - سڀ خدا جي هستيءَ جي شاهدي ڏيئي رهيا آهن. مگر نهايت پيدائيءَ جي ڪري ناپيدا آهي. هيءُ "عالَم جو آءٌ ساڻ ڀريو ٿو ڀير ڪري" ۽ قسمين قسمين نامن ۽ روپن سان چٽيو پيو آهي، سو درحقيقت وحدت ئي آهي. ڪثرت ۽ دوئي وهم جي پيدائش آهي.

وَهَم وسارِياس، نا تہ پنهو آءٌ پاڻَ هُئي.

حَق حقيقي هڪڙو آهي. ڪثرت وحدت آهي؛ وحدت ڪثرت. خالق ۽

مخلوق، شاهد ۽ مشهود، عاشق ۽ معشوق، مروَن ۽ موَر، پکي ۽ پکڻ – سڀ پاڻ آهي. نہ فقط الله کان سواءِ ٻيو ڪِي ڪِين آهي. مگر جيڪي آهي، سو سڀ الله آهي.

ڪوڙين ڪايائون تُهجيون، لڳن لکَ هَزارَ
جِيُ سَيَڪه جِيَ سين، دَرَ سَنَ ڏارو ڏارَ
پِريمَ تُهجا پارَ، ڪِهڙا چَئِي ڪِيَ چُئان.

انهيءَ حق حقيقيءَ کي سچائڻ جو رستو آهي، دل جي آرسيءَ تان دوئيءَ ۽ ڪثرت جي ڪَٽَ اُتارڻ:

اندرُ آئينو ڪري، پِرين سو پَسيج
اِنهِيَ راهَ رَميج، تہ مشاهدو ماڻيين.

پر اندر ڪئن اُجارجي؟ نہ ڏيهہ ڏورڻ ۽ جهنگل جهاڳڻ سان، نہ فقط روزن ۽ نمازن سان، مگر پاڻَ وِجائڻ سان؛ ڇاڪاڻ تہ پنهنجو پاڻ ئي هڪ 'جاڏي جبل' جئن حق جي آڏو اچي ٿو ۽ دوئيءَ جو ڪارڻ بنجي ٿو.

پاڻَ پردو پاڻ کي، سُٽِي ڪَرِ سنيالَ.

پر پاڻ ڪئن وِجائجي؟ رياضت جي رستي، قرباني ۽ ايثار جي رستي، عشق جي رستي، ۽ مرشد ڪامل جي معرفت. هاڻ اهو پاڻ وِجائڻ آهي درحقيقت پاڻ سچائڻ، ۽ پاڻ مِجائڻ آهي خدا کي سچائڻ.

"مَن عَرَفَ نَفسَه' نَقَد عَرَفَ رَبَّه"
نابُودِي نيئِي عَبَدَ کي اَعليٰ ڪِيئو.

جڏهن سالڪ پاڻَ مارِي، پاڻ سچائي، فنا في الله ٿئي ٿو، تڏهن از خود سندس اندر ۾ 'اناالحق' جو نعرو وڄڻ لڳي ٿو. انهيءَ حالت ۾ ساري ڪائنات ساٿس ليءَ ٿيو منجهس سمائجيو وڃي، ۽ عالَم جي هرهڪ جزي مان اِهو ئي آواز پيو نڪري:

جَرِ ٿَرِ تِکَ تَوار، وَڻِ تَڻِ وائِي هيڪَڙِي
سَيِيئي شيءِ ٿيا، سوُرِيَ سزا وار
هَمه منصوُرَ هزارَ، ڪِهڙا چاڙهئو چاهڙهيان.

جو شخص اهڙيءَ منزل تي رسي ٿو، تنهن جي نظر ۾ مذهبن ۽ ڪوفن جي

پاڻ ۾ لڙائيءَ غلط فهميءَ کان آهي، ڇو تہ حقيقت جي پوري پوري خبر ڪنهن کي بہ ميسر نہ آهي.

چون نديدند حقيقت سر بہ افسانہ ردند.

سڀ تانگهي ۾ ٽاڦوڙا هڻي رهيا آهن. سندن حال بہ انهن انڌن جي آچار آهي، جي هڪ هاٿيءَ کي ڏسڻ ويا هئا. اگرچہ هرهڪ جزوي طرح پنهنجي پنهنجي خيال موجب پورو هو، مگر ڪلي طرح سڀيئي فاش غلطيءَ ۾ هئا:

مُئي هاٿي سين مامرو، آچِي پئو اَنڌنِ
مَناڙِين هَٿنِ سين، اَکِيين ڪِينَ پَسَنِ
في الحَقِيقَت فِيلَ کي، سَڄا سُڄاڻِ
سندِي سَردارَنِ، بَصِيرتَ بِينا ڪَري.

اِهي آهن تصوُف جا مول مسئلا، جن کي شاه پنهنجي بي نظير ٻوليءَ ۾ گهڻيءَ چِٽائيءَ سان بيان ڪيو آهي. ازانسواءِ شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقيقت جي جدا جدا منزلن، قضا ۽ قدر، رضا ۽ تسليم، تجلي ۽ استتار وغيره ڏي پڻ سندس ڪلام ۾ هرهنڌ اشارا لبندا.

شاه جي ناصحاني شعر جي وڏي خوبي هيءَ آهي، جو هر ڪا مت ۽ نصيحت اهڙيءَ دلپذير طرز ۽ وٽندڙ ٻوليءَ ۾ ڏئي ٿو، جو پڙهندڙ جي دل ۾ ازخود چُڀيو وڃي. ناصح کي جيڪڏهن انهن باريڪ نڪتن جي خبر نہ هوندي، جن جي وسيلي نصيحت جي ناگواري ۽ ڪَڙائي دور ٿي وڃي، تہ سندس نصيحت قبول پوڻ جي ماڳ موَراهين ملالت ۽ نفرت پيدا ڪندي. شاه دنيا جو هرهڪ جزو پنهنجي حڪيماڻيءَ اک سان ڏسي ٿو، ۽ خسيس خسيس شين مان پڻ اخلاقي سبق وٺي، ان کي دلچسپ ۽ خوبصورت لباس پهرائي، پڙهندڙ جي اڳيان پيش ڪري ٿو. اخلاقي تعليم جو دامن سندس هٿان هرگز ڇڏايو نٿو وڃي. نصيحت جو دروازو هميشه کلبو پيو آهي، ۽ قدم قدم ٿي نيڪ صلاح جا موتي منظوم ٿيا پيا آهن. مگر ڪن سُرَن ۾ تہ نج ناصحانو شعر ئي نظر اچي ٿو، جهڙوڪ سر 'يمن ڪلياڻ' جي اٺين فصل جي آخر ۾، سر 'سينهہ ڪيڏاري'، سر 'ڪاپائتي' وغيره ۾.

اِنسان کي نمي کمي هلڻ گهرجي. سيني سان من ماري ميڻ ڪرڻ گهرجي، ڪينو ۽ ڏمر نہ ڏارجي، ڇو تہ منجهائن ڏولائو ۽ ڏک حاصل ٿئي

ٿو. ڪانڌِ وڏيائي ڪيڻ آهي. ڪنهن کي بہ واتان وين ورائڻ نہ گهرجن، دل مان چاوت ۽ بغض ڪڍي تواضع ۽ خاڪساري اختيار ڪرڻ گهرجي. مطلب تہ:

اَڻَ چوُنڊنِ مرَ چَؤُ، چوُنڊنِ چَيو وِسارِ
اَنَئي پَهرَ اَدبَ سين، پَرِ اهائي پارِ
پايوپ مُه موُنَنِ ۾، غُربَتَ سانُ گُزارِ
مُفتي منجهہ وِهارِ، تہ قاضي ڪانيارو نہ ٿِيين.

اگرچہ تواضع ۽ خاڪساري هر حال ۾ بهتر آهي، تہ بہ انهيءَ جو مطلب اهو نہ آهي تہ هروِيرو گيدي يا ڪانئر ٿيڻ گهرجي. جڏهين ڪنهن نالائق يا ڪميڻي ماڻهوءَ سان ڪم پوي تہ ان کي پنهنجي حشمت ۽ جرات جو ڏکو ڏيڪارڻ گهرجي. ۽ جيڪڏهين سختيءَ جي ضرورت ٿئي تہ اها بہ روا آهي، ڇو تہ اهڙيءَ حالت ۾ سختي رحمت آهي:

ڪَڏهِ پئجي ڪَنُ ٿِي، ڪَڏهِ ٿيجي واتُ
ڪَڏهِ ٿِيجي بَڪِرو، ڪَڏهِ ٿِيجي ڪاتُ.

اِنسان جي مٿان ڪهڙيون بہ مشڪلاتون ۽ آپدائون نازل ٿين، تہ ڪيس ثابت قدم ٿي، انهن کي منهن ڏيڻ گهرجي؛ نہ رڳو خدا تي ڀاڙي، ٻانهوُن ٻڌي ويٺو رهي. اگرچہ خدا تعالي جي مرضيءَ کان سواءِ ڪِي بہ ڪِين ٿو ٿئي، مگر اِنسان کي سيعو ڪرڻ ضروز جڳائي. "لِيسَ لِلاِنَسانِ اِلا ماسَعي." يعني "انسان لاءِ سعيي کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ڪينهي." اول پاڻ تي ڀاڙڻ گهرجي، پوءِ خدا تي ڀروسو رکجي. موقعو هٿان نہ وڃائجي، ڇاڪاڻ تہ تِرَ ڪتي سوَ چوٽون ڪائي.

تانگهي ۾ تاٽي ٻَڌُ پَهجو تُرَهو
اُونهي ۾ آٽي، ڪونہ ڏيندءِ ڪو ٻيو.

دنيا ۾ وفائيءَ ۽ محبت جو ڏڪار آهي. آدمين پنهنجو اخلاص مٿائي مانو ڪيو آهي، ماڻهو ماڻهوءَ جو ماس پيو ڪائي. ماڻهن کان وڌيڪ مرن ۽ پکين ۾ ميٺ ۽ پيار آهي. پر تڏهين بہ اڳلي کي ڪپي تہ پنهنجي وڙان نہ وڃي. چڱايون ڪرڻ چڱن جو لائق آهي، ۽ ٻچايون ٻچڙن جو. جيڪڏهين تون ٻچڙي سان ٻچرو ٿئين، تہ پوءِ تنهنجي ۽ هن جي وچ ڪهڙو تفاوت؟ جيڪڏهين ڪو چڱو ماڻهو هجي، ۽ توکي خاطري آهي تہ ان جي سنگ مان تون لاڀ پرائيندين، تہ ڀل تہ هو تو سان ڪهڙي بہ هلت ڪري، تڏهن بہ تون هن

جي پاند کي هٿان نہ ڇڏ. جي هو ٻوڏ چويئي تہ جيءُ ڇوڙ، جي هو هڪالي ڪڍيئي، تہ بہ اُن جي اوڏو پڪڙا اڏي گهار:

چِنَنِ توءِ مَ چِنُ، پاءِ اُميرِي اُن سين
جي هو آوَ ڳُڻ ڪَنئي اَسُنهين، تہ تون ڳُٽانئي ڳِنُ
پاندِ جهليو تون پِنُ، هِنَ سونُهاري سَڳَ ۾.

مثالن جي ڪَمي ڪانهي. جئن جئن اهڙن ناصحانہ نڪتن تي ويچار ڪبو، تئن تئن سندنِ لطف وڌيڪ معلوم ٿيندو. ڳالهيون تہ معمولي ۽ رواجي آهن جن جي هر شخص کي ڄاڻ آهي، مگر انهن مان جي مطلب ڪڍيا اٿس، ۽ جو سهڻو ۽ عجيب نمونو اختيار ڪيو اٿس، تنهن جي ڪري ڇڻ تہ ڪُهن خيالن کي هڪ نئون جامو پهرايو اٿس، يا پراڻي شراب کي هڪ نئين صراحيءَ ۾ اوتيو اٿس.

شاه جو عاشقانو شعر ٻن نمونن جو آهي. هڪڙو اهو جنهن جو مضمون نج مجازي عشق آهي، ۽ ٻيو اهو جنهن جو مضمون حقيقي عشق آهي. فصل پهرئين ۾ ڄاڻايل آهي تہ جڏهين شاه ڳيرو جوان هو، تڏهن مرزا مغل بيگ جي نياڻيءَ کي هڪوار ڏسڻ شرط مٿس مفتون ٿي پيو هو؛ ۽ جيستائين ڪيس نڪاح ۾ نہ آندائين، تيستائين نهايت حيران ۽ پريشان هو. انهيءَ بيقراريءَ ۽ بيتابيءَ جي حالت ۾ جيڪو شعر چيو اٿس، سو عشق سان ٽمٽار آهي؛ ۽ نوجوانن کي شايد منجهانئس گهڻو مزو ايندو. سر 'ڪنيات' سر 'برووي سنڌيءَ' ۽ سر 'پورب' ۽ اِها ئي لات لنئي اٿس. انهن بيتن مان بنان ڪٿان حسن ۽ عشق، ۽ ناز ۽ نياز، دلڪشيءَ ۽ دلربائيءَ، مايوسيءَ ۽ مبتلائيءَ، انتظاريءَ ۽ بيقراريءَ جي بوءِ پيئي اچي.

سندس عاشقاني نظر ۾، معشوق جي مورت ڪل مخلوقات کان سهڻي آهي. سج، چنڊ، تارا، قطب ۽ ڪتبون، سندس جمال جي جوهر اڳيان جهڪا ٿيو وڃن. محبوب جي اکين ۾ اهڙو ناز ۽ خمار آهي جو ڪيس ڏسڻ شرط، نہ فقط ساهوارن، پر بي جاندارن کي بہ حيرت ۽ ادب وٺيو وڃي.

نازَ مَنجهارا نِڪرِي، جَڏه پرين ڪري ٿو پنڌُ
پيُون پڻ بسمِ اللهِ چئي، راهَ چمي ٿِي رَندُ
اُڀيون گهٽي اَدَبَ سين، وَٽي حورون حيرتَ هنڌُ
سائينءَ جو سوگندُ، ساجَنُ سَيِنا سوُهَڻو.

پرينءَ جا نيڻَ مقيلا آهن ۽ پيرون ڪارا پيُونر. نيڻن جا نيزا نِت عاشقن جي

جان تي وسڪارا وسائين ٿا. پر عاشقن جو جِيءُ نينهن جي آري ۾ اهڙو اڙيل آهي، جو پاڻ ڇڏائي نٿو سگهي.

جِئن ميه ڪنڊيِ پورِ، تِئن دوستَ وَراڪو دِل سين.

عاشق جو ڪَمُ آهي وفائي، پِل تہ معشوق ڪيتري بہ جفائي ڪري، ثابت قدمي ۽ يڪدلي عاشق جو مرڪ آهي. معشوق بي رحمي ۽ سنگدلي ڪٿان سڪيو؟ اها ڪاسائڪي ڪار سندس سياءِ جي اُبتڙ آهي. پر سندس ڏوه ڪونهي. پنهنجي وس نہ آهي، پَرَ وَسِ آهي. پاڻ گهڻ وئي مصاحب آهي، پر ڏاڍن جي وَرِ آهي، ۽ ڪَرَ چوڏاري چاري ٿيا بيٺا آهن. شال ڪرن کي ڪو ڪپر ڪائي! هي چڱا چنڊ! تون ڪو نياپو ڪٽي وڃي پهچائينس ۽ چئينس تہ "عاشق جي جان ۽ جگر، جيرا ۽ ٻُڪيون، عشق جي جوش ۾ جلي رهيا آهن." عجبين جي اڳڻ متان اُيري، پيرين هٿڙا وجهي، ڳچيءَ پاند پائي، جهيڙو ڳالهائي، سنيهو ساري ڏج. پر اي چنڊ! متان پانئين تہ "آءُ بہ ڪا شيءِ آهيان." تنهنجي ذات ڪا پرينءَ سان پڙندي؟ تنهنجي آڇائيءَ تہ پاڻ مصيبت مڇائي آهي. سنجهيئي سيخ ٿيو ٻيهو رهين. شلَ ڪو منڊ لڳيئي! تنهنجي ڇٽائي سَهائيءَ ۾ سوڙَ آهي.

"ڪر اُنڌاهِي اَنڌُ، تہ مِلان محبوبن کي."

هاڻ عاشق چنڊ کي غيرت وچان ڇڏي، ڪانگل کي پنهنجو قاصد بنائي ٿو:

ڪَري ڪانگَ ڪُرنشون، پرين پِريَ پَئيج
آءُ جو ڏِيَئن سَنهيو وِچ مَ وِساريج
لِلّه لَگہِ لَطيفُ چي، ڳجهو ڳالائيج
چِئان تِيَ چَئيجِ، تہ ڪِياتا خوشِ هيئين.

ڪانگل وَهلو وَري، وصل جون واڌايون آڻي ٿو؛ ۽ قرب جو ڪاڍو عاشق کي يار جي ديار ڏي ڪاهي ٿو. چانگي کي چندن چاري، ياقوتي ڳلَ ڳانا وجهي، ڪديفي جي هيدي پائي، سفر لاءِ سنباهي ٿو؛ ۽ مٿس چڙهي، هاهرِ ڪندو، ڪَرنِ کي ڪِجائيندو، هونديءَ رات اچي پنهنجي پرينءَ کي پسي ٿو:

شُڪرُ گڏنا شُون سپرين، جيري جاني يارَ
ويٺي جنين وَٽ مِر، ڪوڙين ٿنا قَرارَ
ڏَئيمَ ڪَرِ نہ ڏارَ، پاڙو تَنِ پِريَنَ سين.

مطلب تہ شاہ جي عاشقاني شعر جو مضمون پارسي غزل جهڙوئي آهي؛ مگر شاہ پارسي غزل جو هروپرو تتبع نٿو ڪري. پارسي غزل ۾ صبا پيغام پهچائيندڙ آهي، پر شاہ جو سنيهو رسائيندڙ آهي قَمَرَ يا ڪانگ. ازانسواءِ پارسي غزل ۾ شراب، ساقيءَ، مطرب، باغ راغ وغيره جي گهڻي پٽاڙ ڪيل آهي، مگر شاہ ۾ اهڙو ذڪر ڪو ڇڏو ليندو. شاہ جو طريقو هر طرح نئون آهي، ۽ سنڌ جي حالتن تي پورو. سندس اشارا ۽ استعارا، ڪنايا ۽ تشبيهون، مڪاني حالتن جي مطابق آهن.

يوناني ڏندڪٿائن ۾ عشق کي هڪ نهايت سهڻي مگر انڌي جوان جي تصوير ڏني اٿن. سندس هٿ ۾ تيرڪمان آهي. جنهن جي سيني تي تير هڻي ٿو، تنهن جي دل ۾ عشق جو وِٿاءُ ٿيو پوي، پوءِ پل تہ معشوق ڪير بہ هجي. عشق هڪ عجب اسرار آهي، جنهن جو ذات پات سان واسطو نہ آهي. سنسڪرت ڪاوِيَنِ ۾ 'مَدَنَ' جي مورت بہ اهڙي ئي ڪڍي اٿن، مگر تفاوت رڳو هيءُ تہ هو 'اننگ' يعني بي جسم روح آهي. ڄام تماچيءَ جهڙو هاڪارو حاڪم، هڪ ڪِڪيءَ هاڻيءَ مهاڻيءَ جي عشق جي چنبي ۾ گرفتار ٿي، سندس غلام بنجي، ڪيس پنهنجي پَٽَ - راڻي ڪري ٿو. نُوريءَ جي صديقي پنهنجو گيرب ۽ گاءُ ڦٽو ڪري، پاڻ کي سندس پد تي آڻي ٿو.

ڪو جو ڪامَنُ مي، آهي اَڪَڙيبيُ ۾
تَنُ تماچيَ ڄامَ جو، نايوُ پايو ني
عِشقُ اِيَ ڪري، جِن ڄارو ڄامَ ڪلي ڪِئو.

سر 'ڪاموڏ' سارو عشق جي عيش و عشرت بوس و ڪنار، ناز و نياز ۽ وصل جي ميٺ ۽ مزي سان ڀريل آهي. شاہ اهو سڄو واقعو نهايت نزاڪت سان بيان ڪيو آهي.

هيٺ جَرُ مَٿي مجَرُ، پاسي ۾ وَٺَراهِ
اچي وڃي وچ ۾، تماچِي جي ساءِ
لڳي اُتَرَ واءِ، ڪِنجهرُ هِندورو ٿيئي.

نج مجازي عاشقاني شعر کان سواءِ، ٻئي هڪڙي قسم جو شعر جو شاہ ڳايو آهي، سو مجازي بہ آهي، حقيقي بہ آهي؛ ٻنهي جو وچ آهي. انهيءَ شعر کي جيڪر تمثيلي شعر ڪري چئجي. سندس اڏاوت جو مکيہ بنياد آهن عشقي

قصا ۽ ڪهاڻيون، جي عام ماڻهن ۾ مروج آهن. اهو نمونو جلال الدين رومي‌ءَ بہ اختيار ڪيو آهي. پر شاهہ ۽ رومي‌ء جي وچ ۾ هي تفاوت آهي، جو رومي سڄي آڪاڻي منڊ ڪان وٺي پڇاڙي‌ء تائين ڪنڊو، لڏندو، لمندو، بيهندو، اندروني مطلب ۽ معنائون ڪڍندو، وڃيو توڙ کي پهچي؛ ۽ ڪڏهين ڪڏهين تہ آڪاڻي‌ء ۾ آڪاڻي آڻيو وڃهي، جنهن ڪري البت مونجهارو ٿيو پوي. پر شاهہ جو طريقو علحدو آهي. آڪاڻي سڄي ڪٿي بہ ڪانہ ٿو ڪٿي، فقط ڪي دلچسپ واقعا يا حالتون نقش ٿو ڪري؛ ۽ ائين سمجهي ٿو تہ آڪاڻي سندس پڙهندڙن کي اڳيئي معلوم آهي. شاهہ جو نمونو بہ مشهور انگريزي شاعر شيڪسپيئرَ وانگي ناٽڪ جهڙو اهي. هي هڪ نئون نمونو آهي، جو سنڌ جي ٻئي ڪنهن بہ شاعر استعمال ۾ نہ آندو آهي. انهي‌ء شعر ۾ شاهہ جي شعور جون ڪُل خوبيون نڪري نروار ٿين ٿيون. شعر جون سڀيئي وصفون، جهڙوڪ واقعہ نگاري، قدرتي ۽ انساني حسن جي تصوير، سيرت نگاري، خيالي قوت، عبارت، صنايع بدايع وغيره. هتي جهڙي‌ء ڪماليت کي رسيون آهن، تهڙو ٻئي ڪنهن بہ هنڌ نہ. اهڙو پختو ۽ سهڻو شعر پنجن سرن ۾ چيو اٿس: سر 'سهڻي‌ء' سر 'سئسي‌ء'، سر 'مومل راڻي'، سر 'ليلا چنيسر'، ۽ سر 'مارئي‌ء' ۾. انهن سرن ۾ واقعن جي تصوير اهڙن موزون ۽ مناسب اکرن ۾، چٽائي‌ء ۽ صفائي‌ء سان ڪئي اٿس، ۽ انسان جي اندر جا طرح طرح جا پور ۽ جذبا اهڙي‌ء سچائي‌ء سان ورنن ڪيا اٿس، جو پڙهندڙ جي دل هڪدم ڇڪجيو وڃي. جيتوڻيڪ انهن قصن ۾ آيل سورما ۽ سورميون پاڻ اکين سان نہ ڏٺيون هئائين، تڏهين بہ انهن کي پنهنجي خيالي قوت جي وسيلي، اهڙو جيئرو جاڳندو بنايو اٿس، جو پڙهندڙ ائين پيو ڀانئي تہ جڻ پاڻ کين روبرو ويٺو ڏسي ۽ ساٿن ڳالهائي ٻولهائي، جيتوڻيڪ شاهہ سهڻي‌ء کي درياهہ ۾ ٻڏندو ۽ لهرن ۾ لڙهندو، پنهنجي جسماني اکين سان هرگز نہ ڏٺو هو، پر تڏهين بہ ڏسو تہ ڪهڙو نہ واقعي بيان ڪيو اٿس:

گهڙي گهڙو هَٿ ڪري، الاهي تُهار
جنگهہ جَرُڪي واتَ ۾، سسي ڪي سئسارَ
چُوڙا، ٻيڙا چڪَ ۾، لُڙ ۾ لُڙيَس وارَ
لکين چُهٽيس لوهَٽيون، ٿيليون ٿرَ نئون ڏارَ
مَڙئا مَچَ هزارَ، ڀاڳا ٿيندي سوهَٽي.

هاڻي وري ڏسو تہ انهيءَ ساڳئي روئداد کي ڪهڙو نہ صرف خيالي لباس پهرايو اٿس:

ڪانڌيءَ ڪَنگ ٿياس، وَهَڻُ جنازو سوُهَڻي
پَگا جي پيٽَنِ جا، ڪُلا تَنِ ڏناسِ
اڪيين مَلَڪَ ڏناسِ، توءِ مَنَ ڪاڍو مِهارَ ڏي.

ڪهڙو نہ بيان! ڇڻ تہ سڄو واقعو اکين اڳيان پيو ڦري!

وري جڏهن درياهہ جي وَهَ ۽ تِکَ جو بيان ٿو ڪري، تڏهن تہ ڪُنَن جي ڪڙڪن، پَرينِ پوڻ جي پَوارَنِ آوازن، لهرن جي ڏڏڪن جا پڙلاَ ڪَنَنِ ۾ پيا پُرنِ.. راتِ جي اونداهي، وهڪرن جو هيبتناڪ هلاڇو، پاڻيءَ جا سنها وَرَ ۽ وراڪا وغيرہ، پڙهندڙ جي دل ۾ هڪ قسم جي دهشت پيدا ڪن ٿا:

ڪارا ڪُنَ، ڪاري تُڳي ڪاريهر ڪَڙڪا
مَئي مَتي مِهراڻ ۾، اَڇن دُپارا دَڙَڪا.

جڏهين سونهن ۽ سينگار جو ذڪر ٿو آٿي، تڏهين وري هڪ نئين قسم جي نزاڪت پيئي بکي. ڏسو تہ مومل ۽ سنديس سهيلين جي هار سينگار جو ڪهڙي نہ دلڪش ۽ رنگين پيرايي ۾ بيان ڪيو اٿس:

جِهڙا گُلَ گلابَ جا، تِهڙا مَٿنِ ويسَ
چوٽا تيل چَنبيلئا، ها ها هو هميشَ
پَسئو سوُنہ سَيدُ چي، نيهَ چن نيشَ
لالَنَ جي لِبيسَ، آتَڻ اَ ڪَرُ نہ اَڇهَي.

جِهڙا پانن پَنَ، تِهڙيون سالوُن مَٿنِ سائيوُن
عَطَرَ ۽ عَبيرَ سين، تازا ڪيائون تَنَ
مَڙهيا گهَڻو مُشڪَ سين، چوٽا سَاڻُ چَندَنِ
سوُنهَنِ رَپي سونَ سين، سندا ڪامَڻ ڪَنَ
ڪيائون لَعلُ لطيف چي، وڏا ويس وَرَنَ
منجهہ مَرڪيُس مَنَ، سوڍي سين سَگَ ٿيو.

سسئيءَ کي ڏسو تہ ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو پهري، مٿو اگهاڙو ڪري،

پنيوران ٻاهر نڪري، جهنگل جهاڳيندي، وَڻ وِلاڙيندي، ٽَڪَرَ ٽاڪيندي، مِرَن سان اوريندي، واري وسائيندي، ورلاپ ڪندي، پنهل جو پير ڪٽندي، هيڪلائي هاڙهي ڏي هلي ٿي. پڙهندڙ ائين پيو پانئين تہ هر حال ۽ هر منزل ۾ سسئيءَ سان ساٿي آهي.

ڏُکيَ سنديون ڏُنگرين، پَسو پِٽُون پوُنِ
مُئي پڇاڻا مُنڌَ کي، روجهَہ رُجن ۾ روُنِ
يُٽا اِيَهين چوُنِ، تہ مُيَ اَسان کي ماريو.

سيرت نگاريءَ ۾ پڻ بي مثل آهي. جيتوڻيڪ سندس سُورميون سچيون عاشقاڻيون آهن، تڏهن بہ هر هڪ جي سيرت ۽ چال نرالي نرالي آهي. سهڻي آرپار سهڻي آهي. سندس عشق بي انتها آهي، سندس سِڪ ۽ سُور جو سَنڌو نہ آهي. تن ۾ سدائين پرينءَ جي تؤنس اٿس. ڪامي ۽ پچي، لڄي ۽ لوچي پيئي. سندس عشق جي اُساٽ درياهن کي بہ درهم ڪيو ڇڏي.

سَهسين سائرَ ٻوڙيُون، منڌَ ٻوڙيو مِهراڻُ
وَهَ وڃايو پاڻُ، هَٿي ڪَنڌُ ڪَپَنِ سين.

سسئي پڻ سچي عاشقياڻي آهي. مگر ڪڏهين ڪڏهين سندس دل ۾ اهي خيال بہ اٿن ٿا تہ ناحق عشق ۾ پاڻ اڙايم:

رَتِيَ جِي رِهاڻِ، جِيُ اَڙايُم جيڏيُون.

ڪڏهين ڪڏهين خودي بہ ڏيکاري ٿي، ۽ پنهنجي دوست کان ڌار ڪندڙن تي ڪاوڙ ۽ غصو چنڊي ٿي.

پايَم جي سَرواڻَ، ڇُلاٽيندَم ڇَپَرين
ڪايَم هُندَ پَلاڻَ، اُڻَ گَڏايَمِ اُن جا.

ڪڏهين ڪڏهين پڇتائي ٿي تہ پرديسي پرينءَ سان ڇو پريت پاتيم، ۽ چوي ٿي:

ديسِي سيڻ ڪِجَنَ، پَرَديسِي ڪِهڙا پِرين.

ڪڏهين تہ ڏکن ڏاکڙن ۽ ڏولائن ڪري اهڙو ڪک ٿئي ٿي، جو اچانک سندس وات مان نڪري وڃي ٿو تہ:

ڪوءِ هاڙو، ٻَنِ هوتُ، ڪوءِ پُنهو، ٻَنِ پِريَتَڻو
مادَرِ مون موتُ، پَسَڻا پِرائيو.

پر آخر ۾ خود انهن خيالن ۽ خطرن کي ٿي ڪه وجهي، سر جو سانگو لاهي، پنهونءَ جي پارَ ڏي ڪاهي پوي ٿي. سڀ مشڪلاتون خوشيءَ سان برسر ڪري ٿي، ۽ اهڙي ثابت قدم رهي ٿي، جو نيٺ پنهونءَ جي پير تي پِٽون ٿِئي ٿي.

مِروُن ڪِينمِ ماسُ، تہ پِي هَڏ هلندمِ هوت ڏي.

مومل راجڪماري آهي. سندس شڪل شبيه، هلت چلت ۽ ويس ورن شاهاڻو آهي. سندس سونهن لاثاني آهي. پنهنجي اکين جي الماس سان ڪيترائي پنڊت، پير، مير ۽ فقير گهائي وڌا اٿس. نهايت چتر ۽ چالاڪ، مغرور ۽ بي پرواه آهي. ڪنهن جي عشق جي ڦيندي ۾ ڦاسڻ جي نہ آهي. گهڻيئي راول سندس سونهن جي سرهاڻ تي پوُنرن جيان پنيوڙجي ٿي آيا، مگر سوڍيءَ سيني کي سِجهائي ٿي وڌو.

گُجَرِ کي گُجميلَ جيوُن، تارَن ۾ تَبَرَوُن
هٿي حاڪميَنِ کي، زورَ پَربُون زَبَروُن
ڪاڪ ڪنڌي فَبَرون، پَسو پَرَ ڏيهيَنِ جيوُن.

اهڙي نہ آهي، جو ڪنهن جي ٻاهرئن ڏيک ويک يا شان شوڪت تي موهجي وڃي. چترائيءَ ۽ چالاڪيءَ، ذهن ۽ ذڪاءَ جي گهوري آهي. جڏهين راڻي کي سياڻپ ۽ دانائي ۾ پاڻ کان سرس ڏسي ٿي، ان لاءِ سندس اندر ۾ ازخود عزت جاڳي ٿي، جا عزت مٽجيو اونهو عشق ٿيو پوي.

گُجَرِ گهٽا گهائيا، پاٽا لڳُس گهاءُ
مَئدَري مُلاءُ، لڳَس ڪانُ ڪَپارَ ۾.

انهيءَ نينهن اُتپن ٿيڻ بعد، اگرچہ راڻو غلط فهميءَ وچان ساڻس رَسي وڃي ٿو، ۽ ڏوهہ مڙوئي سندس آهي؛ تڏهن بہ مومل ماڙيون ۽ محلات ڦٽا ڪري، سندس تات طلب ۾، ڪاڪ جا ڪانگ اڏائي ٿي، ۽ جوڳڻ بنجي در در بِيک ڪري ٿي.

حالُ قربانُ، مالُ قربانُ، گهوريان لُڏاڻو
فدا ٿِي فَقيرِ جو رُسي مَ راڻو
مُيِنِ سين ماڻو، مناسبُ نہ مَئدَرا.

ليلا بہ راجڪماري آهي، مگر عقل ۽ سمجهہ ۾ مومل جي اُبتڙ آهي، اول ۾ چاڳلي ۽ چلولي آهي. مَٿين ۽ موتينِ، هار ۽ سينگار، سينڌ ۽ سرمي سان،

گهٽو چاهَ اتس، جنهن جي ڪريِ ئي سندس پَتارَ پِري وڃي ٿو، ۽ ڏهاڳ جو ڏنءُ اچيس ٿو. اِهو سور ڪيس سياڻو ڪري ٿو. پوءِ گيرب ۽ گاءُ ڦٽو ڪري، حيلا حوالا ڇڏي، ڳچيءَ پانڌ پائي، ڪارون پُڪارون ڪري، روئي ڪانڌ کي ريجهائي ٿي. سندس دانهون ۽ فريادیون نهايت درد واريون ۽ جان ڏاريندڙ آهن.

اَوڳُڻ ڪري اَپارَ، تو دَر آيَسِ داسڙا
جِن تو رُسڻ سندِي روح ۾، تِن مون پيٽِي ناه پَتار
سائِينءَ لَڳِ سَتار، ميٽِ مَدايون مُهجيُون.

مارئي هڪ نماڻي ڳوناڻي نينگر آهي. حب الوطنيءَ ۽ ديش پڳتيءَ جي مورت آهي. پنهنجي ڏيهہ جو ڏُٺُ ۽ ڏُونرا، گولاڙا ۽ گگريون، ڦَرَه ۽ لاٽيون، ڪارا ۽ ڪپڙيون، سندس نظر ۾ بهشت جون نعمتون آهن. وطن جي آراڙيءَ سان عمر جو پُلاءُ بہ نٿي پاڙي. جڏهن عمر ڪيس ڏتاري، سندس ڏيهہ ۽ ڏاڏاڻن کان وڇوڙي، زوريءَ پڃائي، ڪوٽن ۾ قابو ڪري ٿو، ۽ طرحين طرحين جون لاڇون آڇي ٿو، تڏهن بہ هيءَ سَتي هرگز نہ ٿي مڙي. ويڙيچن جي وڇوڙي ۾ جان، جسو ۽ جيءُ جلائي رکي ٿي. اباڻي لوئي لِيڙون ليڙون ٿي وڃيس ٿي، تہ بہ لڳن تان نٿي لاهي.

سِبِي سيبا ڏي، پوريَ نِيه نہ ڪَڄِئو
ڪَٿِي وَٽِيُون ڪُٽِيُون، سَتِي سيوي سي
مَڇڻ چوُنِم ڪي، تہ لَڄائِبي ٿَرَ ڄائِيُون.

وطن ۽ وَرَ جي سارَ ۾ هن وينگس جا وار ڪُرندِيون ٿي وڃن ٿا، ۽ سندس ساري سونهن ۽ سوڀيا هلي وڃي ٿي؛ پر تڏهين بہ رات ڏينهن وطن لاءِ پيئي واجهائي، ۽ ماڙيَنِ متي ماروئڙن لاءِ هنجون پيئي هاري؛ ۽ توڙَ تائين سَتَ ۽ سيل تي ثابت رهي ٿي.

واجهائِي وطن ڪي، ساري ڏيان ساهُ
بُتُ مُهجو بَندَ ۾، قيد مَ ڪريجاهُ
پَرَ ڏيهياڻِي پِريَ ري، ڏارَ مَ ڏريجاهُ
ٿَڏِي وَسائِيجاهُ ٿَرَن جي مٽِي مُيَ مَٽاهُ
جي پويون ٿئي پساهُ، تہ نِجاه مَڙهُ مليرَ ڏي.

'عمر مارئيءَ' کان سواءِ مٿي ڄاڻايل قصن جي پڇاڙي تعزيه جهڙي آهي، يعني عاشق پنهنجي مقصد کي مرڻ بنا حاصل نٿو ڪري. مارئي به ذري گهٽ موت جي ڪناري تي آهي. مطلب ته جيستائين عاشق جيئرو آهي، ۽ پنهنجي پاڻ جي ڄاڻ اٿس، تيستائين ڏک ۽ ڏاکڙا، محنتون ۽ ڪشالا ڪڍڻا پونس ٿا. پر جڏهين پاڻ ماري فنا ٿئي ٿو، تڏهين ئي وصال جو ورق وري پويس ٿو. انهن سڀني قصن مان شاه نيٺ وڃيو ساڳيو مطلب ڪڍي؛ ۽ وَرَ ڏيئي حقيقي عشق سان لڳائي، صوفياني مول متي "مُوتُوا قَبلَ اَن تَمُوتوا"، يعني "مرڻ کان اڳي مَرو" کي ثابت ڪري ٿو.

مَرَڻا اَ ڳي جي مُڻا، سي مَري ٿئا نه مات
هوُندا سي حياتِ، جِيَڻا اڳي جي جِڻا.

سر 'سورٺ' ۾ شاه حقيقي عشق جي آڻيو ڇيهه ڪري. سهڻي ۽ سسئي، مومل ۽ مارئي جڏهين عشق ۾ جيءُ اڙائين ٿيون، تڏهين ڪين ڪا اهڙي مثال (سڏ)ڪانهي، ته ڇو طرحين طرحين جون تڪليفون ۽ مصيبتون سهڻيون پوندينِ؛ ۽ جڏهن اهي تڪليفون ۽ مصيبتون برسر ڪن ٿيوَن، تڏهين به اها خبر نه اٿن ته ڪو فراق ۾ ئي موت نصيب ٿيندنِ. اُميد ۽ آسري تي توڙ تائين پييون تڳنِ. پر راءِ ڏياچ ڄاڻي ٻجهي، دل و جان، رضا ۽ خوشيءَ سان حق جي رستي ۾ پنهنجو سر فدا ڪري ٿو. اهڙيءَ نشڪام ۽ لاطمع قرباني ۾ سالڪ جي اعليٰ سعادتمندي آهي. هو پنهنجي حقيقي محبوب يعني مرشد ڪامل جي فقط اشاري تي تن، من ۽ ڌن نثار ڪري ٿو.

سَوءِ سرَنِ پائي، جي تَندِ برابر توريان
اُٿَلَ اوڏاهينَ ٿيي، جيڏاه پيجَلُ پُرائي
سَڪِٽون هَڏَ آهي، سرَ ۾ سَڄَڻُ ناهِ ڪِين.

حقيقي عشق ڪا سٽري ڳالهه نه آهي. سندس پهريون ئي پهريون شرط آهي، جان، جَسي ۽ جيءَ جي هيڪاند ڀيڻ. سوَري عاشق جو سينگار آهي، مُڙَڻُ ۽ موٽڻ سندس لاءِ مِهڻو آهي. الله ڪارڻ پنهنجو لِڳَ ۽ لَحم وِڍڻ سندس مرڪ آهي. عاشق جو ڪم آهي پنهنجو سورَ سڪائون ڪري به سانڍڻ.

سپيريان جي سورَ جو ماڙُهن ڏجي نه مَنجهه.

عاشق کي گهرجي ته سختين ۽ مصيبتن ۾ سَنرو رهي، واڙيءَ ڦل جيان پيو

وِهسي. هيءَ تہ هڪڙي سسي اتس، پر جي ڪٿي سَوَ سِسيون هجنس، تہ بہ دوست جي هڪ دَم برابر بہ نہ آهن.

مُلِ مَهَنگو قَطَرو، سڪَنُ شهادَتَ
آسان عبادَتَ، نَظر نازُ پِريَنِ جو.

پرينءَ جي پارَ جي مڙيئي مٺائي آهي، ۽ ظاهري مدائيءَ ۾ عاشق جي پلائي آهي. انهن سختين جي رستي ئي عاشق پنهنجو پاڻ فنا ڪري، اندر ۾ معشوق جو آستان بنائي سگهي ٿو.

جملہ معشوق، ست و عاشق پردهٔ - زندهء معشوق است و عاشق مردهٔ.

اهڙيءَ حالت ۾ معشوق، خود عاشق جو عاشقَ بنجيو پوي، يعني جڏهن عاشق پاڻ ک شهيد ڪري معشوق جو لائق ڪري ٿو، تڏهين معشوق کي بہ سندس تات طلب ٿئي ٿي. جيڪڏهن اُجايلَ پاڻيءَ جا ڳولائو آهن، تہ پاڻي بہ اُجايلن جو ڳولائو آهي.

تو جَنبين جِي تات، تَنِ پُڻِ آهي تُهجي
فَاذ ڪُرُونِي اَذ ڪُرَ ڪُم ايَ پَروُڙِج باتِ
هَتِ ڪاتِي، ڳُڙُ واتِ، پُڇَڻ پَر پِرين جِي.

حقيقي عشق صوفين جو مول مقصد آهي ۽ شاهہ انهيءَ تند کي گهٽو تاٽيو آهي. وڌيڪ تفصيل تصوّف جي بيان ۾ ڪيو ويو آهي.

قدرت جا نرمل نظارا، جبلن ۽ ماڙين جي سانت ۽ ايڪانت، شاهہ جي جان لاءِ اهڙيون ضروري هيون، جهڙي سڄر ۽ صاف هوا اِنسان جي ڦڦڙن لاءِ، يا جئن پاڻي مڇيءَ لاءِ. سندس مشاهدي جي قوت نهايت سگهاري هئي، ۽ پنهنجا تجربا بلڪل وٽندڙ ۽ دلچسپ لفظن ۾ بيان ڪيا اتس. رسالي ۾ ڍنڍن ۽ ڍورن، ندين ۽ نهرن، برن ۽ بحرن، نَڪرن ۽ ٿَرن جو هرهنڌ ذڪر ڪيل آهي. سر 'سارنگ' ۾ برسات جو دلڪش بيان ڏنو اتس، ۽ سر 'مارئيءَ' ۾ ٿر ملڪ جو سربستو احوال ڪيو اتس، ۽ سر 'سراڳ' ۽ 'ساموندِيءَ' ۾ وري درياءَ ۽ سمنڊ جا عجيب نقش ڪڍيا اتس. انهيءَ طبيعي شعر ۾ شاهہ جي شاعراڻي قوت ۽ خوبي اعليٰ درجي جي آهي.

جڏهين ڪو طبيعي نظارو بيان ڪري ٿو، تڏهين گهڻي اينگهہ نٿو ڪري، رڳو هڪ بہ مڪيہ وصفون، نهايت صفائيءَ سان نقش ڪري ٿو؛ ۽ پوءِ

يڪدم وڃيو انهن جي اندروني ڳجهارت ڏي اشارو ڪري، ۽ اِنسان جي حال سان لڳائي. ڪن ڪن شاعرن جي عادت ٿيندي آهي، جو ڪنهن ڳالهه کي ڪٽندا آهن تہ ان کي پيچاڙي رکندا آهن، ۽ طرحين طرحين جي وهمي رنگن ۽ روپن سان ٽڪيندا اٿس؛ ۽ پنهنجي دل جون معنائون ۽ مطلب پيا ڪيندا آهن. پر شاهہ قدرت جي جدا جدا نظارن جي هوبهو تصوير ڏئي ٿو، ۽ انهن ۾ ڪابہ اجائي رنگيني ۽ گلڪاري نٿو گڏي. ڏسو تہ بادل جي برکا، وِڄَن جا چمڪا، رعد جي رڙ، پَلرَ جي پالوٽ، ڪهڙن نہ مختصر، مگر مائيدار لفظن ۾ بيان ڪئي اٿس:

اَڄُ رَسيلا رنگَ، بادَلَ ڪَڍيا برجَنِ سين
سازَ، سارنگيون، سُرندا، وڄائي برجَنگَ
صراحيون سارنگَ، پلٽيون راتِ پَڍامَ تي.

بادل جي رِم جهِم، تاڙي جي تنوار، ۽ پَپيهي جي 'پاڪَهان' يڪدم شاعر جي مَن ۾ وَرَنِ ڪان وڇڙيل واندين جو خيال پيدا ڪري ٿي.

ڪُٽڪَنِ ڪاندُ چِت ڪئو، جهُڙُ پَسيو جهِجَنِ
وَرَري واندِن آڏَنا، پَڪا سي مَ پُسَنِ
اُترُ ڍاه اُنَ جا تہ ڪه ڪي ڪاروُن ڪَنِ
وارثُ وَري تَنِ، اَچي شال اولو ڪري.

مشهور سنسڪرت شاعر ڪاليداس پنهنجي ڪاويَہ، 'ميگهہ دُوت' ('ڪڪرن جو قاصد') ۾ برسات جو بيان ڪندي ساڳيو ئي خيال ظاهر ڪيو آهي:

"جڏهن سڪي اِنسانَ جي دل بہ جهڙَ ڏئي جهِجيو پوي، تڏهن ويچار ڪريو تہ اُنهيءَ شخص جو ڪهڙو حال هوندو، جو پرينءَ سان ڳل لڳي ڳالهين ڪرڻ جو ڳولائو آهي، مگر ڏُور ڏيهہ ۾ آهي."

درياه جا دؤر ڏسي شاعر جي دل تي دهشت ٿئي ٿي، ۽ اهو نظارو بيان ڪندي ڪيس ڳٽتي وئي ٿي، تہ ويچارا وڻجارا جي الله جي آسري، ٻيڙين ۾ وکر وجهي، ڏورانهن ڏيهن ڏي ويا آهن، تن جي جان ۽ مال کي شَلَ جوکو نہ ٿئي.

ڪوُها ڪالَ ڪَٽِي، اُن وڏا اُترَ آسري
الا جهُري مرَ اُن جي، اَولي جِي اَٽِي
وڻِجارَنِ وَٽِي، وکَرُ وِڏو ٻيڙِيين.

اهڙي ريت جڏهين مندن جي ڦير ڦار تي غور ڪري ٿو، تہ وري سفر ويل سڄڻ جي سار ٿئيس ٿي.

سَرَنِ سَڙِيا پاندَ اُترَ لڳا، آءُ پِرين
مون تو ڪارڻِ ڪاندَ، سهسين سُڪائون ڪِيون.

جيڪَر آچي هاڻُ، تہ ڪريان رُوحَ رُچنديُون
آيَلِ ڊولي ساڻُ، هُندَ ڳرِ لڳِي ڳالِيُون ڪريان.

اهڙا مثال گهڻيئي ليندا. اهو طريقو اعليٰ درجي جي شاعر کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي لاءِ ممڪن نہ آهي. مشهور انگريزي شاعر وَرڊ سَورٿِ جي طبيعي شعر جي سين کان وڏي خوبي اها ڳڻي ويندي آهي.

رزمي شعر يعني لڙاين ۽ جنگين جو ذڪر، شاهہ گهڻو نہ چيو آهي. سر 'ڪيڏاري' کي رزمي شعر جي قطار ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. امام حسين ۽ سندس جنگَ جوانن جي نندڙيءَ ٽوليءَ جِي همت ۽ بهادري، ڪربلا جي ميدان جون سختيون، ڪَڙڪَن جي ڪَلَولَ، رِڻَ جو راڙو، مانجهن جو مارو، وَنڪَن جون ڊَهون، مَهاينِ جي وَهَنِ جي واويلا وغيره، ڪهڙي نہ بي نظير نموني ۾ بيان ڪئي اٿس. ڪٿي ڪٿي تہ اهڙا اثرائتا لفظ ڪتب آندا اٿس، جو اُنهن شين جن لاءِ اهي لفظ استعمال ڪيا ويا آهن، تن جو پڙلاءُ ڪَنَ تي پيو پوي، مثلاً:

اُنِ سين طَبَل باز تَبَرُون، ڪُندَ ڪَٽارا ڪِيرَ.

انگريزي شاعر مِلٽَن جي رزمي شعر جي هيءَ هڪ خاص خوبي ليکي ويندي آهي. شهيدن جي شهادت تي ساري فطرت ماتم ڪري ٿي. اهڙي خيال کي انگريزي شعر ۾ 'پَئٽِيٽڪ فَئلَسِي' ۽ عربيءَ ۾ 'مجاز عقلي' ڪري چوندا آهن.

حَسَنَ مِيرَ حُسينَ کي، رُنو ٽِن ٽولنِ
گهَرِ ماڙُهين، جهنگِ مِروين، اَيَنِ ۾ مَلَڪَنِ
پَڪيَنِ پاڻُ پَڇاڙيو، تہ لَڏئو هوتَ وِجنِ
آلا شهزادَنِ، سويُون ڏيِين سچا ڏٺي.

جيڪي ڪانئر ڦٽي جنگ جو ميدان ڇڏي وِجن ٿا، تن جي مَڙه ڪائڻ کان ڳجهن کي بہ ڪراهت اچي ٿي؛ مگر جو لڙائيءَ ۾ سوره ٿي وڙهي سر ڏئي ٿو، تنهن جي لاش تي ڳجهن جو بہ ڳارو آهي. ڪانئرن کي سندس زالون بہ

نفرت سان نهارين ٿيون، ۽ ڪين چون ٿيون:

يَجِي آيين پِڇٽا، لَڄايِيءَ مون يارَ
وِيٺيون ڪَنِ ڪُوارَ، مُهَ مَٽاها جَن جا.

پر جيڪي بهادر آهن، ۽ سر فدا ڪرڻ ڪان نٿا گسن، تن جي زالن لاءِ به فخر جي ڳالهه آهي، ڪئن نه اهي دلاور زالون پنهنجي مانجهي مردن کي همٿائين ٿيون:

مَرُ مَرِين آءٌ رُوئِين، موٽِي ڪاندَ مَ آءُ
مَڇُڻ تو پُٽاءُ، ڪَچا ڪَنمِ جيڏِيُون.

دنيا گذرگاه آهي. مڙس اهو جو ڏَرمَ يُدِ، يعني غزا ۾ لَڙي سر ڏئي. اڳي پوءِ نيٺ مرڻو آهي، تنهن ڪري ڇو نه فرض ادائي ڪندي ساه ڏجي.

گهوڙَنِ ۽ گهوٽَنِ جيَنُ ٿورا ڏِيَهڙا
ڪڏهِ منجهه ڪوٽَنِ، ڪڏهِ واهِي رِڻ جا.

مطلب ته سڄي سَر ۾ لڙائيءَ، مردانگيءَ، شجاعت ۽ فرض ادائيءَ جا بلڪل چٽا، دردانگيز ۽ دلسوز بيان آهن. لفظن جي ڪثرت، تشبيهن ۽ استعارن جي نزاڪت، جدت ۽ جوش جهلڪو ڏيئي رهيا آهن. ڪن ڪن بيتن ۾ 'مرثيي' جي لغار لڳل آهي. انهن ۾ جا دلسوزي ۽ رقت رچيل آهي، سا پٿر کي به پاڻي ڪيو ڇڏي. سنڌ ڏيهه ۾ 'مرثيا' گهڻن ئي چيا آهن، جنهن ۾ سيد ثابت علي شاه، مگر شاه جو ڪلام انهيءَ باري ۾ جيتوڻيڪ ٿورو آهي، ته به بي مثل آهي.

مديحي شعر لکڻ جو رواج مشرق ۾ ايامن کان جاري هو. اهڙي شعر کي عربستان ۾ 'قصيدو' ڪري چوندا هئا، ۽ اصل پيدائش به اتي جي آهي. عرب انهيءَ قسم جي شعر ۾ ڪماليت کي وڃي رسيا هئا. 'قصيدي' جو مضمون اڪثر ڪري ڪنهن امير يا حاڪم جي تعريف هوندي هئي، ۽ شاعر کي اهڙي مدح لکڻ جي عيوض انعام اڪرام ملڻ جي تمنا هوندي هئي. انهيءَ لالچ تي ڪيترن نالائق ۽ ڪميڻن ماڻهن جي پڻ ساراه، نهايت رنگين عبارت ۾ ڪئي وندي هئي. شاه پڻ انهيءَ شعر ۾ پنهنجي طبع آزمائي ڪئي آهي. مگر سا ڪنهن لالچ جي، چاڪاڻ ته سندس ممدوحن مان ڪوبه حيات نه هو. فقط سندن چڱين خصلتن ۽ سخاوت جون ساکون ٻڌيون هئائين، جنهن جي

ڪري ٿي، ۽ نہ ڪنهن خود غرضيءَ ڪري، انهن کي پنهنجي ڪلام جي وسيلي هميشه لاءِ زندي رکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. اگرچہ اهو شعر گهڻو ڪونہ چيو اٿس. تہ بہ جيڪو چيو اٿس، تنهن مان سندس خيال جي ڳوڙهائي، لفظن جي پختگي ۽ عبارت جي نزاڪت خوب ظاهر آهي. سر 'سارنگ' ۾ نبيءَ سڳوري جي نعت نهايت چيدنِ لفظن ۾ چئي اٿس:

اڳيان ميگهہ مَلار، صورتَ تُهجي سَبُ جَڳُ موهيو.
سجدو فِيلَ في الحالِ ڪئو، پَسي مُطلب نورُ نراڙَ
جاپَڻِ وقت جامَ جي، ڪرئا ڪوٽَ ڪُفارَ
آڳي آسمانَنِ جو، توکي ڪاريو سيرُ سَتارَ
وَلَسَوفَ يُعطيکَ رَبُّکَ، توسين قادرَ ڪئا قَرارَ
قادرَ پاڻَ قَسَمُ ڪئو، خاڪ قَدَمن جو ڪَلتارَ
آهين ڪرمَ ڪريمَ جا، اَحمَدَ ساڻُ اَپارَ
اُڪَندَئا جي اَبرَ کي، سَرَها ٿئا سَنگهارَ
موڪَلَ ٿِي مِيهَنِ کي، دوست هئا دلدارَ.

سر 'بلاول' ۾ سنڌ جي اڳاڻن سخي حاڪمن، جادم جڪري، راهوءَ، ابڙي، سمي وغيره جي سنجيدي ساراه ڪئي اٿس. ڏسو تہ جادم جڪري جو سياءُ ڪهڙن نہ جامع لفظن ۾ ظاهر ڪيو اٿس:

ڏمرئو تہ ڏي، پَرچِيءُ و تہ پاڻَ پَري
جُنَگَ جَڪري کي، بَئِي چڳيون چِتَ ۾.

سر 'پرياتي' ۾ وري لس ٻيلي جي مشهور رحمدل حاڪم سپڙ سخيءَ جي واکاڻ ڪئي اٿس. سپڙ سخي هڪ اعليٰ درجي جو انسان هو، ۽ سوالي خالي نہ موٽائيندو هو. شاه انهيءَ وصف کي نهايت سهڻي نموني ۾ بيان ڪيو آهي:

ڏاتارُ تہ تون، ٻِئا مِڙئِي مَڳئا
مِيهَ مُدائت ا وسئا، سَدا وسين تون
جي گهَرِ اَچين مون، تہ ميربائي مانُ لَهان.

شاه پنهنجي شعر ۾ هميشه مان ۽ شان سان نظر اچي ٿو. ۽ جهڙن ڪنهن بہ قسم جي هلڪڙائي يا اجائي مسخري ڪانهي. حافظ ڪڏهين ڪفر ٿو بڪي،

ڪڏهين موالين جيان لاتيون پيو ڪري، ۽ ڪڏهين ملن ۽ مولوين تي خندو ٿو ڪري، پر شاهه هميشه ڳورو ۽ گنبير رهي ٿو. ڪيس هميشه اهو خيال هوندو هو تہ سندس ڪم آهي ماڻهن کي پنهنجي شعر جي وسيلي اوچي درجي تي آڻڻ. انهيءَ ڪري ظريفانو شعر گهٽ چيو اٿس. سر 'بلاول' جي چوٿين فصل ۾ البت خوش مزاجي ڏيکاري اٿس. پنهنجي هڪ فقير و ڳنڍ سان طرحين طرحين جا چرچا گهڻا ڪيا اٿس. انهيءَ شعر ۾ بہ ڪنهن جي تقليد نہ ڪئي اٿس، مگر پنهنجو نئون نمونو اختيار ڪيو اٿس. مثال طور هڪ ٻہ بيت ڏجي ٿو:

آسوُرَ سندو آسرو، و ڳنڍَ ڪي وڏو
جُسي ۾ جڏو، پر ڪِئَنَ تي ڪُرا ڪَئي.

ٻاندو ٻيلي نہ ٿئو وارو اَڄُ ويو
پَيٽرُ پَنڌِ پئو، سوُنهاري سَيدَ ڏي.

مضمون جي لياقت کان سواءِ شاهه جي شعر جي عبارت اڪثر ڪري هڪجهڙائي آهي. منجهس ڪنهن قسم جي پيچيدگي يا ابهام ڪونهي. ساري رسالي ۾ ابهام جا ڪي ٻہ ئي مثال مس ملي سگهندا. مگر اهي بہ اهڙا آهن، جو آسانيءَ سان سمجهي سگهجن ٿا، مثلاً:

جا هڙَ اَندر جِيءَ، ساهڙَ ڏني ساهَ ڪي
سا هَڙَ ڇُڙي نہ ساهَ جِي، سا هَڙَ ساهَڙَ ريءَ
ساهَڙُ ميڙِ سَميعَ، تہ ساهَڙَ ڇُڙي ساهَ جِي.

وَرَ ۾ ڪونہ وَرُ، ڏيرَنِ وَرُ وڏو ڪِئو.

اگرچہ شاهه عربيءَ ۽ پارسيءَ جو ماهر هو، تڏهين بہ نج سنڌي لفظ ۽ اصطلاح استعمال ڪيا اٿس، جن جو وٽس اَڪٽَ خزانو هو. اها وصف سندس ساريءَ حياتيءَ ۽ هلت چلت جي موافق آهي. جئن تہ هو نهايت وطن دوست هو، انهيءَ حب الوطنيءَ جا مثال، رسالي ۾ گهڻا موجود آهن. سندس دل ۾ هميشہ سنڌ ۽ سنڌ جي شين لاءِ بيحد پيار هوندو هو. ڏسو تہ جڏهن سر سارنگ' ۾ برسات جو بي نظير بيان ڪندو پيو وڃي، تڏهين ڪئن نہ پهريائين پهريائين

پنهنجي ديس جو خيال پويس ٿو:

سايَم سدائين ڪرين، مَٿي سنڌُ سُڪارَ
دوستَ تون دلدارَ عالم سڀُ آبَادُ ڪرين.

نہ فقط نج سنڌي اکر ڪم آندا اٿس، پر استعارا ۽ تشبيهون بہ اهڙيون سادين ۽ سليس آهن، جو عامين ۾ عامي ماڻهو بہ سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. سندس معلومات ۽ تجربو ايتري قدر ڪشادو هو، جو اهڙي ڪا صنعت يا فن نہ آهي، جنهن جي اصطلاحن سان پنهنجو ڪلام نہ سينگاريو اٿس. ويڄَنِ، خلاصين، مهاڻنِ، ماڇين، لُهارن، وادِن، ڪُڙمين، ڪنبرن، ڪورين، ڪاسابين، ساڌن، فقيرن وغيره جو روزمره جي عبارتن ۽ اصطلاحن کان پليءَ پَتِ واقف هو؛ ۽ انهن کي نهايت خوبيءَ سان پنهنجي شعر ۾ درج ڪيو اٿس. جمادات، نباتات ۽ حيوانات جي طرحين طرحين نالن ۽ وصفن جو چڱو مايو هوس. گاني جي علم ڏانهن پڻ اشارا ڪيا اٿس. زناني عالم جي وات ۾، جي لفظ اڪثر ڪري هوندا آهن، سي پڻ نهايت نزاڪت سان ڪتب آندا اٿس؛ جهڙوڪ، 'مُٽِي'، 'آئِي'، 'ٻَڙِي' 'هارِي' 'مُئِي'، 'مارِي' وغيره، هر شيءِ کي اڪيچار نالن سان سڏيو اٿس، مثلاً اُٺ کي 'چانگو'، 'توڏو'، 'گوڏرو'، 'ڏاگهو' وغيره؛ ۽ تِير کي 'ٻانڻ'، 'ڪانڻ'، 'تنگر'، 'سِيلو'، 'پِيلو'، 'لورِي' وغيره.

انسان جي دل کي 'نِهائينءَ' سان مشابهت ڏئي ٿو. جيڪڏهين نهائين برابر ڍڪيل نہ هوندي، ۽ منجهائنس ٻاڦ ٻاهر پيئي نڪرندي تہ رچ بربار پچي نہ سگهندا. اهڙيءَ طرح، جيڪڏهين عشق جي آهہ. عام کي سلبي تہ عشق ڪچو ئي رهندو.

نِيهائِيءَ کان نِيهُ، سڪُ مُهِجا سُپرين
سڙي سارو ڏِيهُ، ٻهرِ ٻاڦَ نہ نڪري.

عشق جي بيحد سورن کي 'ٻاڙَ ٻڌَي نارَ' سان پيٽ ڪري ٿو. جڏهين پاڻي پَڙهاڏي ۾ ڦَرَهين ٻوڙو ٿيندو آهي، تڏهين مالَهہ کي ڦرهين سان ٻڌي ڇڏيندا آهن، جنهن ڪري نار نهايت هلڪو ٿي پوندو آهي، ۽ پاڻي جهجهو ڪڍندو آهي

سورَن سانگهارو، ڪڏهہ تان ڪونہ ڪئو
آيَلِ اوپارو ٻاڙَ ٻَڌَو ٻوڙَ وَهي.

عاشق کي پرينءَ جا گوندر ۽ غم 'ولين' جيان وکوڙي ٿا وڃن، ۽ هو دنيا ۾ 'هرڻ' يا 'هماءَ' وانگي سرگردان آهي، سندس درد واري داڻين 'کوئل' جي 'ڪوڪ'، 'چتونءَ' جي 'چانگهار' ۽ 'ڪونج' جي 'ڪرلاٽ' جهڙي آهي. عشق 'وسيهر' نانگ آهي. نينهن 'سيچاڻي' ۽ 'شينهن' جئن ڪڏهين ڏاپڻ جو نه آهي، معشوق 'آسمان' مثل عاشق کان دور آهي، سندس تِرَ ۽ تِروکڙيون 'تارن' جهڙيون آهن، ۽ سندس اکيون 'الماس' يا 'انبوريءَ' جهڙيون.

گجگوڙ جو آواز 'منڊل' ۽ 'مردنگ' جهڙو آهي. انڊلڻ جا رنگ 'چُنيءَ' جي 'چِتَن' جهڙا آهن. خوفناڪ جبل ۽ ڏَڪَرَ 'هيبتَ جا ماڻي' آهن. مرشد ڪامل 'باز' يا 'هماءَ' جهڙو اعليٰ همت آهي، جو هن ڌرتيءَ کان مٿي پرواز ڪري ٿو، مگر ٿوڪي گرو هڪ 'ڳجهه' وانگر آهي، جا ڏونڊي جي عاشق آهي. سچو سالڪ 'هنجَ' مِثل آهي، جو پاتال مان پِڻون ڳولي ڪڍي ٿو، ۽ ڪوڙو فقير 'ڪَنگَ' مِثل آهي جو ڪني ڏَهي مان مڇيون ماري ٿو. اهڙا انيڪ مثال ملي سگهندا.

مطلب تہ مٿي ڄاڻايل خوبين ڪري، شاه جو ڪلام ڪهڙجي، ماڻهن جي دلين ۽ حياتيءَ سان هڪ ٿي ويو آهي، ۽ سندس ڪيترا بيت عام جام پهاڪن طور ڪتب آڻن ٿا، جا ئي وڏي ثابتي آهي سندس بزرگيءَ ۽ ڪماليت جي. جئن چنڊ جي ڪشش ڪري وير چڙهندي آهي، ۽ آسپاس رارن واريا سن مڪانن تي، مهراڻ جا موتي اُڇليندي آهي، تئن شاه عبداللطيف جي شاعراڻي طبع بہ الهام جي اثر هيٺ موج ۾ اچي، هن دنيا جي ويراني تي چولون ماري، اَمل ماڻڪَن جي اوتَ ڪئي آهي.

موج چون بر اوج شد آن بحرِ زخار از شرف
لؤلؤي منظوم بر ساحل فگند از هر طرف.

●

فصل ٧

شاه جو نظم

شعر ۽ نظم - شاه وزن جي گهٽي دقت نہ ورتي آهي - هندستاني دوهو - دوهي جي بناوت - سنڌي دوها - شاه جو طريقو - تجنيس حرفي - هندستاني راڳ ۽ راڳڻيون.

فصل پنجين ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ شعر ڇا آهي، ۽ پڻ اشارو ڪيو ويو آهي، تہ وزن ۽ قافيو شعر جا ضروري شرط آهن. علم عروض جي عالمن موجب شعر جون حدون، لفظن اندر ئي مقرر هئڻ گهرجن. انهيءَ حالت ۾ شعر کي نظم بہ ڪري ڪوئين ٿا. ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي شاعر چئي سگهجي ٿو، اگرچہ سندس نظم تمام سٺو نہ هجي. وري جيڪڏهين ڪنهن ماڻهوءَ جو نظم ڪيترو بہ سٺو هوندو، تہ بہ ان کي شاعر نہ چئي سگهبو. اگرچہ وزن ۽ قافيو، شعر جو حسن ۽ لذت وڌائين ٿا، تڏهين بہ اهي هڪ قالب جي مثل آهن، جنهن ۾ شعر پلٽيو وڃي ٿو. پر نظم ۾ جيستائين شاعراڻو روح نہ هوندو، تيستائين ان کي سچو شعر نہ سڏبو.

شاه عبداللطيف جي ڪلام کي هر طرح شعر چئي سگهجي ٿو، مگر منجهس وزن جي گهٽي دقت نہ ورتي ويئي آهي. وزن جي باري ۾ شاه لاءِ بہ رستا کليل هئا، يا تہ ڪيس عربي علم عروض جي بحرن موجب، پنهنجي شعر کي نظم ۾ آڻڻو هو، يا تہ انهن کي ڇڏي، ديسي طريقو اختيار ڪرڻو هو. اگرچہ پاڻ عربي علم عروض کان چڱيءَ پر واقف هو، مگر جنهن صورت ۾ بحرن ۾ تصنع ۽ تڪلف گهڻو آهي، ۽ سندن پيچيردگيون شعر کي مصنوعي بنايو وڃن، تنهن صورت ۾ عربي علم عروض جو تتبع نہ ڪيائين. جهڙيءَ طرح نج سنڌي لفظن جي استعمال ڪرڻ ۾ پنهنجي حب الوطنيءَ جي شاهدي ڏني اٿس، اهڙيءَ طرح وري پنهجي شعر جي نظم ڪرڻ ۾ بہ، پنهنجي آزاد طبعي ۽ وطني حب ڏيکاري اٿس.

جنهن وقت کان وٺي پراڪرت، سنسڪرت کان ڇڇي ڌار ٿي، تنهن

وقت کان وٺي هندستان ۾ جيڪو شعر چوڻ ۾ ايندو هو، تنهن ۾ سنسڪرت 'ڇند شاستر' جو تتبع نہ ڪيو ويندو هو. مگر هڪ قسم جو رواجي وزن، جنهن کي 'دوهو' يا 'دهرو' ڪري چوندا هئا، تنهن ۾ نظم چوڻ ۾ ايندو هو. مشهور چارڻ چند بردائيءَ، جنهن اٽڪل سنہ 1200 عيسويءَ ڌاري، راجا پرٿوي راج چوهاڻ جا ڪارناما 'پرٿي راج سَنَ' نالي ڪتاب ۾ نظم ڪيا آهن، تنهن بہ 'دوهو' وزن ڪم آندو آهي، برج ڀاشا ۾ لکيل شعر اڪثر ڪري دوهرن جي صورت ۾ هوندو هو. 'تلسي ڪرت' رامائڻ پڻ انهيءَ وزن ۾ نظم ٿيل آهي. ڪبير ڀڳت ۽ گورونانڪ صاحب جون ٻاڻيون بہ دوهرن ۾ لکيل آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾، شاهہ ڪان اڳ ۾ جيڪو شعر چيل هو، سو گهڻو ڪري انهيءَ نموني ۾ هو. شاهہ عبدالڪريم ٻُلڙيءَ واري ۽ قاضي قاضن جو ڪلام بہ انهيءَ قسم جو آهي.

دوهي جي لفظي معنيٰ آهي 'ٻيڻو'، يعني 'مثنوي'. هرهڪ دوهي ۾ ٻہ ٻہ مصراعون هئڻ گهرجن، جن جي پڇاڙيءَ ۾ ساڳيو قافيو هئڻ گهرجي. هڪ هڪ مصرع ۾ ٻہ پَدَ هئڻ گهرجن. انهن چئن پدن مان پهرئين ۽ ٽئين پد ۾ تيرهن تيرهن ماترائون هئڻ ضروري آهن؛ ۽ باقي ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ يارهن يارهن ماترائون. دوهي جي ڪل اٺيتاليهہ ماترائن مان، گهٽ ۾ گهٽ چار ضرور ڇوٽيون هئڻ گهرجن؛ باقي ڇوئيتاليهہ ماترائون ڊگهيون هجن يا ڇوٽيون، تہ حرڪت نہ آهي. ماترائن جي جدا جدا تقسيم موجب، دوهري جا ڪيترائي قسم ٿهي سگهن ٿا.

جيتوڻيڪ دوهي لکڻ جي اصلي ترتيب اِها آهي، جا مٿي ڏيکاري ويئي آهي؛ پر تڏهين بہ سنڌي دوهي ۾ هرهڪ شاعر پنهنجي خيال موجب، گهٽ وڌ ماترائون استعمال ڪيون آهن. شاهہ عبداللطيف انهن دوهرن ۾ نئين قسم جي ڦيرگهير ڪئي. هڪڙو تہ اڳين جو دستور هوندو هو، جو اڪثر ڪري دوهري جي ٻئين ۽ چوٿين پد جو قافيو ساڳيو رکندا هئا؛ مگر شاهہ ان جي بدران پهرئين ۽ ٽئي، يا ٻئي ۽ ٽئي پد کي قافيو بنايو. وٺو شاهہ ڪريم جو هڪ دوهرو:

هيوُن ڏجي حبيبَ کي، لڳَ گڏجن لوڪَ
ڪَڏيون ۽ ڪَروتَرُن، ايِ پُڻ سَڳَرَ ٿوڪ.

هاڻي هن دوهري ۾، ٻئي ۽ چوٿين پد جي آخر ۾ قافيا 'لوڪ' ۽ 'ٿوڪ'

آهن. شاهہ جو نمونو هيٺينءَ طور آهي.

سوُريَ مٿي سيڻَ، ڪهڙي ليکي سَنَرا
جليهَ لڳا نيڻَ، تي سُورِيائِي سيجَ ٿِي.

يا

ڪاتِي تِکي مرَ ٿيسي مَرُ مُنِيائي هوءِ
مانَ ورِ مَنِ توءِ، مون پِريان جا هَنَڙا.

انهيءَ ڦيرگهير ڪري، بيتن ۾ وڌيڪ پختگي ۽ لذت پيدا ٿئي ٿي. ٻي وڏي تبديل جا شاهہ دوهري ۾ ڪئي، سا هيءَ آهي جو بيتن ۾ ٻن مصراعن جي بدران، وڌيڪ مصراعون وجهڻ لڳو، ويندي نون ۽ ڏهن تائين؛ ۽ پدن ۾ پڻ ماترائن جو هڪ جيترو عدد نہ رکيائين. ڪن بيتن جي بناوت اصلوڪي هندستاني دوهي جهڙي آهي، يعني منجهن ٻہ مصراعون آهن؛ ۽ پهرئين پد ۾ تيرهن ماترائون آهن، تہ ٻئي ۾ يارهن. ڪن بيتن ۾ تہ وري هرهڪ پَدُ، ڏهن يا يارهن ماترائن جو ٺهيل آهي. ڪٿي ڪٿي تہ هڪ پد ۾ نَوَ ماترائون آهن، تہ ٻئي ۾ ڏہ يا يارهن. مطلب تہ شاهہ جي آزاد طبع، هن ڳالهہ ۾ بہ ڪنهن جي تقليد نہ ڪئي آهي؛ مگر پنهنجو نئون ۽ سهڻو طريقو اختيار ڪيو اٿس.

شاهہ، هڪڙي ٻي ناپيد صنعت ڪم آندي آهي، جنهن جي ڪري نہ فقط علم عروض جي مصنوعي بحرن ۽ ارڪانن جي اُوٿائي ڍڪجيو وڃي ٿي، پر پڙهندڙ جي دل هڪدم ڇڪجيو، رقص ۾ اچيو وڃي. اها خاصيت موزن شعر ۾ بہ ورلي ملي سگهندي. اها صنعت هيءَ آهي جو تجنيس حرفي نهايت نزاڪت ۽ خوبيءَ سان استعمال ڪئي اٿس؛ ۽ اهرو ڪو بيت مشڪل ملندو، جنهن ۾ ڪم نہ آيل هجي. انهيءَ مان ائين نہ سمجهڻ گهرجي تہ ڪوشش ڪري، هروڀرو اها تجنيس ڪٿي ٿِڦي اٿس، جئن ڪي هاڻوڪا مصنف ۽ شاعر ڪن ٿا، جنهن جي ڪري سندن عبارت جُڙتو ۽ ٻي سوادي بنجيو پوي. شاهہ، تجنيسي لفظ اهڙا پورا ۽ معنيٰ دار استعمال ڪيا آهن، جو ڪيترو بہ غور ۽ ڪوشش ڪبي تہ انهن کي بدلائي نہ سگهبو.

پر شاهہ جي ڪلام جو پورو پورو مزو، ان کي سُرَ سان آلاپڻ مان اچي ٿو. انهيءَ ڪري ئي رسالي کي سرن موجب ناهي بيهاريو اٿن. ڪن سرن تي اصلوڪن هندستاني راڳن ۽ راڳڻين جا نالا رکيا اٿن، ۽ ڪن تي وري مضمون جي مدنظر تي. واجب آهي تہ هت هندستاني راڳ جي علم جو ٿورو ذڪر

ڪجي. ته پڙهندڙن کي هرهڪ سُر جي سرنامي جي اصل جي پوري خبر پوي.

هندو لوڪ، سال کي ڇهن رُتَبن ۾ وراهين ٿا. هرهڪ رُتِ لاءِ خاص راڳ رٿيل آهي. راڳ جي اصلي معنيٰ آهي 'روح جو ريلو' يا 'جذبو'. انهن ڇهن راڳن جا نالا آهن: ڀيرَوَ، هندول، ميگهه، سريراڳ، دِيپڪ ۽ مالڪوسَ. هندو ماڻهو راڳن کي تَمثيلي طرح ديوتائون ڪري سڏيندا آهن. هرهڪ ديوتا کي پنج ڀاريائون (زالون)، ۽ آٺ پُٽ آهن. انهن زالن کي راڳڻيون ڪري ڪوئين ٿا، پر پٽن جو ايترو مانُ نه آهي جيترو راڳن ۽ راڳڻين جو، يعني اڪثر ڪري انهن ٻنهي جي ڳائڻ جو رواج گهٽو آهي.

ڏينهن ۽ رات کي ڇهن حصن ۾ وراهيو ويو آهي. هرهڪ حصي لاءِ ڌار ڌار راڳ مقرر ڪيو ويو آهي.

ڀيرَوَ ۴ بجي صبوح کان وٺي ۸ صبح بجي تائين.
هندولَ ۸ بجي صبح کان وٺي ۱۲ بجي منجهند تائين.
ميگهه ۱۲ بجي منجهند کان وٺي ۴ بجي شام تائين.
سريراڳ ۴ بجي شام کان وٺي ۸ بجي شام تائين.
دِيپڪَ ۸ بجي شام کان وٺي ۱۲ بجي رات تائين.
مالڪوسَ ۱۲ بجي رات کان وٺي ۴ بجي صبوح تائين.

چوندا آهن ته هرهڪ ديوتا کي پنهنجي پنهنجي راڳ ٻڌڻ جي فرصت، مٿين ڄاڻايل مقرر ڪيل وقت تي ئي ٿي سگهي ٿي. پر اِهي راڳ ۽ راڳڻيون، جڏهن به دل چوي، تڏهن ڳائي سگهجن ٿا، سواءِ ميگهه جي، جو اڪثر ڪري برساتي موسم ۾ ڳايو ويندو آهي. پر ڪيترن ڳائيندڙن ۽ ڳوَين جي دل تي وهم ويٺل آهي ته بيوقتو راڳ ڳائڻ بدسوڻ آهي.

هندن قديم يونانين وانگر، انهن راڳن ۽ راڳڻين کي مجسَم ڪري، هرهڪ جي سندس مضمون موجب دلڪش تصوير ڪيي آهي. مثلاً، ڀيرو، کي شِوَ وانگر ٿي اکيون آهن، پيشانيءَ تي چنڊ پيو چمڪبس؛ گنگاندي سندس جَٽائن مان پيئي وهي، مٿي تي واسينگَ نانگ ويڙهيل اٿس، ۽ ڳچيءَ ۾ ڪوپرين جي ڪنٺي پيل اٿس، هندول سوني هندوري ۾ پيو لڏي؛ سندس چؤگرد ڪيترين ئي اپڇرائون بيٺل آهن، جي هندوري کي به پيئون لوڏين ۽ راڳ به پيبون ڳائين. ميگهه جو ورنَ ڪارو آهي، پيلي پوشاڪ اٿس، هٿ ۾ تکي ترار اٿس، ۽ ڪَڪَر تي سوار آهي. سريراڳ، هڪ سهڻو جوان آهي، پوشاڪ سفيد پيل اٿس، لالن ۽ بلورن جي مالها ڳچيءَ ۾ پيل اٿس، ۽ هٿ ۾

ڪَنول گل جهليو بيٺو آهي. ديپڪ ڪي باهہ جهڙا چلڪندڙ ڪپڙا پهريل آهن، پيشانيءَ مان الا پيا نڪرنس، ۽ هڪ مست هاٿي تي سوار آهي. عام اعتقاد آهي تہ انهيءَ راڳ کي جيڪڏهين ڪو پوريءَ طرز تي ڳائي تہ سندس اندر مان باهہ اُپري، ڪيس جلائي ڇڏي. مالڪوس هڪ تازو توانو جوان آهي. جنهن جي مَنهن مان رت پيو ڇڻي، اکيون نشي ۾ مخمور اٿس، هٿ ۾ لٺ اٿس، لباس نيلو اٿس ۽ موتين جي مالها ڳچيءَ ۾ پيل اٿس.

راڳڻين ۽ پُٽن جا نالا جئن جئن رسالي ۾ ايندا ويندا، تئن تئن انهن جو ذڪر ڪيو ويندو.

●

فصل ٨
شاهه جي سنڌي

شاهه جي سنڌي ۽ هاڻوڪي سنڌي - سنڌيءَ جو عربيءَ ۽ فارسيءَ سان بنيادي واسطو نه آهي - عربي صورت خطيءَ جي خامي - علم لغات جي اڻ واقفيت - لغت نويسيءَ جون چڪون - مثال - سنسڪرت جا ٽي درجا - سنسڪرت مان ڦٽل ٻوليون: پالي، پراڪرت، اپيرنش - ٻوليءَ جي بگڙجڻ جا سبب: تلفظ جي تڪليف، تواريخي تبديليون، قومن جي لڙه وڃڻ، اصلوڪي لفظ جا ٻه چار قسم، جهونن لفظن جو متروڪ ٿيڻ، نون لفظن جو استعمال - ٻوليءَ جو بگاڙو ان جو سڌارو آهي - تديو - تتسم - ديسي لفظ - علم لغات جي ضرورت.

شاهه جي سنڌي، هاڻوڪي سنڌيءَ کان البت ٻئي ڊوُل جي آهي. اِهوئي سبب آهي، جو ماڻهن کي شاهه جي شعر پڙهڻ ۽ ان جي معنيٰ سمجهڻ ۾ قدري مشڪلات ٿئي ٿي. هڪڙو ته شاهه جا لفظ ۽ محاورا نج سنڌي آهن، ٻيو ته ڪيترا لفظ ۽ نحوي بناوتون اهڙيون آهن، هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ رواجي طور استعمال ۾ نٿيون اچن؛ ٿيون ته ڪي اهڙا لفظ ڪتب آيل آهن، جن جون معنائون يا ته متروڪ ٿي ويون آهن، يا ته منجهن گهڻي تبديلي ٿي ويئي آهي؛ ۽ چوٿون ته شاهه جي تلفظ ۽ هاڻوڪي تلفظ ۾ البت تفاوت آهي. هاڻ پهرئين ڄاڻڻ گهرجي، ته سنڌيءَ ٻوليءَ جو اصل بنياد ڪهڙو آهي، ۽ پڻ ڪهڙن سببن کان ان ۾ ڦير ڦاريون ٿيون آهن.

عام ماڻهن جي دلين تي وهم ويٺل آهي ته سنڌي ٻولي، عربيءَ ۽ پارسيءَ مان نڪتل آهي، ڇو ته اڄ ڪلهه عربيءَ ۽ پارسي جو استعمال وڌندڙ آهي؛ ۽ ٻيو ته سنڌي عربي صورتخطيءَ ۾ لکجڻ ۾ اچي ٿي. پر اهي ٻئي سبب عارضي آهن. درحقيقت سنڌيءَ جو عربيءَ ۽ فارسيءَ سان بنيادي ناتو اهڙو آهي، جهڙو سنڌيءَ جو چينيءَ ۽ جپانيءَ سان. سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا آواز آهن،

جن جي اُچار لاءِ عربي صورتخطي ڪافي نہ آهي؛ ۽ هاڻوڪي صورتخطي جا سنہ 1861ع عيسوي ڌاري ڪئپٽن سٽنڪ نالي هڪ عملدار ناهي تيار ڪئي، تنهن ۾ گهڻيون خاميون رهجي ويئون آهن. انهيءَ ڪري هڪ وڏو صدمو، جو سنڌي ٻوليءَ کي رسيو آهي، سو هيءُ آهي جو ماڻهو ان جي اصل ۽ بنياد کان اڻواقف رهجي ويا آهن. عربي صورتخطيءَ جي واقفيت ڪري، شاگردن کي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ عربي ۽ فارسي ٻولين جي تحصيل ڪرڻ ۾ سهوليت ٿئي ٿي؛ ۽ ديوناگري اکرن جي سکڻ جي خطري کان، سنسڪرت ٻولي جنهن مان اصل سنڌي ڦٽي نڪتي آهي، تنهن جو ڪوبہ اڀياس ڪيو نٿو وڃي. انهيءَ بي پرواهي جو نتيجو اهو ٿيو آهي، جو سنڌيءَ ۾ ڪابہ خاطر خواہ ترقي يا سڌارو نہ ٿيو آهي. علم لغارت، جنهن جي رستي اها ترقي ممڪن آهي، تنهن جو ڪنهن بہ سماءُ نہ لڌو آهي. خود سنڌي لغت نويسن بہ علم لغات جي اصولن ۽ سنڌيءَ سان ٻين مشابهت رکندڙ ٻولين جي کوجنا نہ ڪئي آهي، انهيءَ سبب کان سندن لغتون اَڌريون ۽ خام رهجي ويون آهن؛ ۽ ڪيترن نج سنڌي اکرن جي معنيٰ پوري ۽ صحيح نہ ڏني ويئي آهي. البت ڏکي بازيءَ جي ڪمي ڪانهي. شاهہ جي رسالي ۾ ڪيترا لفظ آهن، جن جي معنيٰ تہ صفا اوٺ تي ڪئي ويئي آهي. لغت نويسيءَ جا اهڙا انڌا رستا، سنڌي ۾ ئي اختيار ڪيا ويا آهن. جيستائين ماڻهو سنڌيءَ جي باترتيب تحصيل نہ ڪندا، تيستائين ڪنهن بہ ترقيءَ جي اُميد رکڻ اجائي آهي. نموني طور ٻہ چار مثال پيش ڪجن ٿا:

ڪَرَهو نہ ڪِي ڪانُ، پيرين آءُ نہ پُڄَڻِي.

هاڻ هن مصرع ۾ 'ڪانُ' سنسڪرت لفظ 'ڪانڊ!' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'گهوڙو'. مگر ڪي معنيٰ نويس 'ڪي' ۽ 'ڪانُ' ڳنڍي 'ڪيڪان' ڪري ٿا پڙهن؛ وري عجب آهي تہ معنيٰ برابر 'گهوڙو' ڪن ٿا. هاڻ اهو 'ڪيڪان' لفظ بہ لغتن ۾ درج ٿي، سنڌيءَ ٻوليءَ جو هڪ جزو بنجي پيو آهي. وٺو ٻيو مثال:

وَرُ وٺي واٽَ ٽٽا، پنهوُ ڄامُ پَهَسَ.

ڪي لغت نويس، 'پهس' جي معنيٰ 'جوانمراد' يا 'اوچتو' لکن ٿا، جا معنيٰ نسورو يَٽَ آهي. اهو لفظ پراڪرت آهي، جو اصل سنسڪرت لفظ 'پَرسَهہ

مان نڪتل آهي، ۽ معنيٰ اٿس، ’زور زبردستيءَ سان.‘ وٽو ٿيون مثال:

تارا تيلِيَ روءِ، لڌا لالَنَ اُڀِربن.

هاڻ ڪي معنيٰ نويس ’تيلِي روءِ‘ جي معنيٰ ڪن ٿا، ’جنهن جو منهن تيليءَ (تيل فروش يا تيلي راجا) جهڙو هجي، يا ’جنهن جو منهن تيل وانگر چمڪندڙ هجي‘، يا جنهن جو منهن تِيليءَ جهڙو هجي‘. پر حقيقت ۾ نڪو ’تيلي‘ ڪنهن ’راجا‘ جو نالو آهي، ۽ نڪي اُن جي معنيٰ ’تيل فروش‘ يا ’تيل جهڙو چمڪندڙ‘ آهي، ۽ نڪي ڪي شاهه جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ سڀيڊن ولايت مان ماڇيس ۽ تيليون ايندیون هيون، جو شاهه تارن کي تيلين سان مشابهت ڪئي هوندي. ’تيلي‘ برابر آهي پراڪرت ’تيرِس‘ جي، جو هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ وڌيڪ بدلجي ’تهڙي‘ ٿي پيو آهي؛ ۽ ’روءِ‘ جي معنيٰ آهي ’رِيت‘؛ ۽ ساريءَ مصرع جي معنيٰ آهي ته ”اي لالَن لڌا تون تهڙيءَ ريت سهڻو ۽ صاف ٿو اُڀرين، جهڙو منهنجو محبوب آهي.“ اهڙا مثال انيڪ آهن، جن جي ’معنيٰ ۽ شرح‘ واري ڀاڱي مان خبر پئجي سگهندي.

هِهڙا هاجا ٿين، بُري هينَ ڀنيورَ ۾.

انهيءَ لاءِ ضروري آهي، ته سنڌيءَ ٻوليءَ جي اصل ۽ بنياد جي هِت ٿوري اُپتار ڪجي؛ ته پڙهندڙن کي شاهه جي سنڌيءَ جي پوري پروڙ پوي، ۽ لفظن جا اشتقاق جي ’معنيٰ ۽ شرح‘ واري ڀاڱي ۾ ڏنا ويا آهن، ۽ جن ڪيترين عام طرح قبول ڪيل معنائن ۾ فرق پيدا ڪيو آهي، سي آسانيءَ سان سمجهي سگهن.

سنڌيءَ ٻوليءَ کي، ’بگڙيل‘ يا ’فاسد سنسڪرت‘ ڪري چئجي ته روا آهي؛ يعني سنسڪرت لفظن ۽ نحوي بناوتن ۾، هزارها سالن گذرڻ ڪري، ايتري ڦيرڦار ٿي ويئي آهي، جو سنسڪرت اچي سنڌيءَ جي صورت ورتي آهي، سرسري نظر ڪبي ته سنسڪرت ۽ سنڌيءَ جي وچ ۾، هاڻ ڪا ظاهريءَ طرح گهڻي مشابهت معلوم نه ٿيندي. سنسڪرت مان نه رڳو سنڌي، مگر هندستان جون ٻيون آرين ٻوليون، جهڙوڪ گجراتي، مرهٺي، پنجابي، هندي، بنگالي، اُڙيا وغيره به ڦٽي نڪتيون آهن، ۽ انهن ٻولين جي هڪ ٻئي سان نهايت گهڻي موافقت آهي.

هِت اسين اهو بحث نه ڪنداسين ته ڏاڏي آدم جي ڏينهن ۾ ڪهڙي ٻولي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، يا ٻولين ۾ اصل پيد ڪئن پيدا ٿيو، وغيره.

سنڌي ۽ مٿي ڄاڻايل ٻيون ٻوليون، هڪڙيئي وڻ جون شاخون آهن' ۽ اهو وڻ آهي سنسڪرت. سنسڪرت لفظ جي اصلوڪي معنيٰ آهي 'ڪامل يا صفا ٿيل'. عام طرح سنسڪرت نالو آخرين درجي واري سنسڪرت کي ڏنو ويندو آهي. سنسڪرت جا ٽي درجا آهن: قديم، وچولو ۽ آخرين. سنسڪرت اها ٻولي آهي، جنهن ۾ هندستان جي قديم آرين جا ويدَ، پُران، سَمرتيون، تاريخون وغيره لکيل آهن. اڄ ڏينهن سوڌو هندو لوڪَ، پنهنجي ڪِريا ڪَرم، پوڄا پشتا وغيره ۾ اها ٻولي ڪتب آڻيندا آهن. ڪڏهين ڪڏهين وَدوان پَنڊِتَ، ايڄا تائين انهيءَ ٻوليءَ ۾، هڪ ٻئي سان ڌرمي ڳالهين تي بحث مباحثو ڪندا آهن. مگر اڄ ڪلهه عام طرح اها ٻولي، دنيا جي ڪنهن هنڌ ۾ ڳالهائڻ ۾ نه ٿي اچي. ڪو وقت هو جڏهن سنسڪرت، آريه لوڪن جي رواجي ٻولي هئي. انهيءَ کي هزارها ورهيه ٿيا. رواجي ماڻهن جي وات ۾ اصلوڪي سنسڪرت رفته رفته بگڙجڻ لڳي؛ ۽ اصلوڪي حالت بدلائي ٻئي درجي تي آئي، جنهن کي وچولي سنسڪرت چئجي ٿو. انهيءَ حالت کي رسڻ کان پوءِ پڻ ان ۾ وڌيڪ ڦيرڦار ٿيڻ لڳي. انهي آخرين درجي واريءَ سنسڪرت کي 'پُراڻڪ سنسڪرت' ڪري سڏين ٿا.

اول درجي واري سنسڪرت، جنهن کي 'مها سنسڪرت' جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو، تنهن ۾ رگ وِيد سَنهِتا، يَجُر ويدَ جا مَنتر ۽ اَٿَروَ ويدَ جو ٿورو حصو لکيل آهي. وچولي سنسڪرت ۾ ويدن جو هڪ ڀاڱو جنهن کي برهمن ڪري ٿا چون، لکيل آهي. آخرين سنسڪرت ۾ هندن جو شعر جهڙوڪ راماين، مها ڀارت، سمرتيون، ڪاليداس جا ناٽڪ وغيره لکيل آهن. آخرين درجي تي پهچڻ بعد، سنسڪرت ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو رواج گهٽو گهٽ ٿي ويو، ڇو ته انهيءَ عرصي ۾، ماڻهن جي محاوري ۾ اهڙي قسم جون ڦير ڦاريون ٿي وييون هيون، جو لکيل سنسڪرت ۽ عام محاوري ۾ نهايت گهڻو تفاوت پئجي ويو هو. انهيءَ محاوري کي 'پراڪرت' ڪوئيو وڃي ٿو. 'پراڪرت' لفظ جي معنيٰ آهي 'عامي يا رواجي'.

ڪهڙي سمي ۾ پهريائين سنسڪرت ٻوليءَ ۾ ايڏي وڏي تبديلي ٿي، جو هوءَ ڦري 'پراڪرت' ٿي پيئي، تنهن جو پورو پتو پئجي نٿو سگهي. سڀ کان جهوني 'پراڪرت' جنهن جي اسان کي خبر پئجي سگهي ٿي، تنهن کي 'پالي' ڪري ٿا چون. مهاراجا اشوڪَ (272 - 232 ق.م) جي ڏينهنِ ۾ 'پالي' عام جام ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي. انهيءَ ڳالهه جي ثابتي، مهاراجا اشوڪَ جي

فرمانن مان ملي سگهي ٿي، جي هن اُتاهن جبلن ۽ پٿر جي ٿنين تي اُڪرائي ڇڏيا هئا. اهي فرمان، هندستان جي ڪيترن ڀاڱن ۾ اڄ ڏينهن تائين صحيح سالم بيٺا آهن. پالِي ٻڌ ڌرم وارن جي مقدس زبان آهي؛ ۽ سندن ڪيترا پاڪ ڪتاب ان ٻوليءَ ۾ لکيل آهن. 'پاليءَ' ۽ سنسڪرت جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت ڪونهي. تخمينو ڪيو ويو آهي ته 'پاليءَ' ٻوليءَ جا اڌ کان به گهٽا اکر عين بين سنسڪرت آهن؛ ۽ باقي اڌ ۾ به ڪا اَڻَ لکي تبديلي معلوم ٿئي ٿي. جزوي ڦير ڦارين کان سواءِ، ٻنهي ٻولين جو وِيا ڪَرَڻ به گهڻو ڪري ساڳيوئي آهي.

پراڪرت ٻوليون وييون ڏينهون ڏينهن بگڙنديون؛ ۽ درحقيقت پراڪرت نالو خود اُنهن ئي ٻولين سان لاڳو آهي، جي پاليءَ جو درجو لنگهي وڏيڪ اَبتر ٿيون. اِهي پراڪرت ٻوليون گهڻن ئي قسمن جون هيون؛ ڪي ڪٿي ڳالهائڻ ۾ ايندیون هيون ته ڪي ڪٿي. انهن مان پنج مکيه ليکيون وڃن ٿيون، اِهي آهن: (١) مَهاراشٽري (٢) شَئُورَ سيني (٣) ماڳَڌِي (۴) پَيشاچي (۵) اَپَيرنش. انهن پنجن 'پراڪرتن' مان، مهاراشٽريءَ کي سيني کان مٿي ڪري ليکيو اٿن. جين ڌرم وارن جا پاڪ ڪتاب انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيل آهن. 'اپيرنش' کي سيني کان هيٺ ڪري ليکيو اٿن. اپيرنش لفظ جي معنيٰ ئي آهي 'ڪريل'، ڇو ته منجهس نهايت گهڻو بگاڙو ٿي ويو هو. سندس درجو 'پراڪرتين' ۽ هندستان جي هاڻوڪين ٻولين جي وچ ۾ آهي. 'پراڪرتون'، 'اَپيرنش' جي درجي تي اٽڪل 1100ع عيسوي سنه ڌاري اچي رسيون. 'اپيرنش' جا ٻه قسم آهن. هڪڙو ٻئي کان جان تان وڏيڪ معتبر آهي، جنهن کي 'ناگر اپيرنش' ڪري ٿا سڏين. اها 'ناگر اپيرنش' مٿجي، هاڻوڪي گجراتي ٻولي ٿي پيئي آهي. ٻيو قسم انهيءَ کان به وڏيڪ بگڙيل آهي. انهيءَ کي 'وراچَڊ' يعني، 'ردي اپيرنش' چون ٿا، جا بدلجي سنڌي ٻولي ٿي پيئي آهي، اهڙيءَ ريت مٿي ڄاڻايل ٻيون چار 'پراڪرتون' مٿجي، مرهٽي، هندي، پنجابي، بنگالي، اُڙيا وغيره نهي پيون آهن.

هاڻ ويچار ڪرڻ گهرجي ته سنسڪرت، جا آريه لوڪن جي اصلوڪي ٻولي هئي، تنهن ۾ ڪهڙن سببن کان ايڏو ڦيرڦار پيو، جو مٿجي نوان نوان ويس ورتائين. جيڪڏهين انهن سببن جي اسان کي چڱيءَ طرح پروڙ پيئي، ته اسين آسانيءَ سان سمجهي سگهنداسين، ته خود اسان جي مادري زبان به وري

انهن ساڳين ئي سببن ڪري، اڄا بہ ڦرندي ۽ بدلبي پيئي وڃي. جا سنڌي شاهہ عبداللطيف جي زماني ۾ مروج هئي، تنهن کان هاڻوڪي سنڌي البت ڦريل آهي. شاهہ جي سنڌي اٽڪل ٻہ سؤ ورهيہ جهوني آهي. اڄ کان ٻہ سؤ ورهيہ پوءِ، سنڌي ٻوليءَ جي جيڪا حالت وڃي بيهندي، سا ضرور هاڻوڪيءَ حالت کان قدري مختلف ٿيندي. اسان جي اکين اڳيان ئي ٻوليءَ ۾ روزمره وڃن تبديليون ٿينديون، جي اصلوڪي ٻوليءَ کي بدلائي، ٻي حالت ۾ آڻيو ڇڏين. ڪڏهين ڪڏهين تہ تمام ٿوري عرصي ۾ ئي نهايت گهڻو ڦيٽاڙو پئجو وڃي؛ ۽ ڪڏهين ڪڏهين تہ نهايت آهستي آهستي.

انهيءَ تبديل جا سبب، خود اِنساني سُڀاءَ تي مدار رکن ٿا. رڳو خود ٻولي اِنسان جي حياتيءَ جو مقصد نہ آهي. ٻولي فقط هڪ وسيلو آهي، جنهن جي مدد سان ماڻهو پنهنجا خيال هڪٻئي سان ظاهر ڪري سگهن ٿا. ٻوليءَ جي حرفن ۽ لفظن جو اُچار ڪرڻ البت ڪشالي گاڏڙ آهي. آواز پيدا ڪرڻ ۾ ڪيترن عضون جي مدد گهرجي. مثلاً ڦڦڙن، نڙيءَ، ڇپَ، ڪاڪڙي، ڪَلِيَن، ڏندن، ڏاڙن، چپن، نڪ وغيره جي. هاڻ انهن عضون جي مختلف تحريڪ سان مختلف آواز نڪري سگهن ٿا. اهي تحريڪون نهايت باريڪ ۽ مشڪل آهن، خاص ڪري جڏهين ٻہ يا ٽي 'حروف صحيح' گڏي اُچارڻا ٿا پون. اهڙيءَ حالت ۾ ڇپ کي پهريائين هڪڙو وَرُ ڏيئي، وري يڪدم ٻيو يا ٽيون ور ڏيڻو ٿو پوي. صحيح تلفظ ڪرڻ ۾ البت دقت ٿئي ٿي. هاڻ اِنسان جو سڀاءُ آهي تہ جيتري قدر دقت گهٽ ٿي سگهي، اوتري قدر گهٽ ڪجي. هرڪو ماڻهو چاهيندو تہ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ جئن ٿورو ڪشالو ٿئيم تئن چڱو. اهو آهي هڪ مول سبب، جنهن جي ڪري لفظن جي اُچار ۾ بگيڙو پوي ٿو. ٻارن کي غلط اُچار ڪرڻ جي عادت ٿيندي آهي. جيڪڏهين انهن جو اُچار ماڻڻ جي ڪوشش سان ۽ مڪتبن ۾ پڙهڻ ڪري، وقت بہ وقت سڌاريو نہ وڃي، تہ جيڪر ٿوريئي عرصي ۾ ٻوليءَ ۾ اهڙو ڦيٽاڙو پئجي وڃي، جو اُن جي اصلوڪي حالت شايد سڃاڻي نہ سگهجي. تعليم جي رستي، ٻوليءَ کي بگڙجڻ کان گهڻي قدر روڪي سگهجي ٿو. ٻيو هڪ سبب جو ٻوليءَ کي بگڙجڻ کان روڪي ٿو، سو هي آهي جو هرهڪ ماڻهوءَ کي ڪوشش ڪري صحيح اُچار ڪرڻو پوي ٿو، نہ تہ ٻيا ماڻهو سندس مطلب سمجهي ڪين سگهندا. ازانسواءِ قوم ۽ قبيلي جو بہ خيال رکڻو پوي ٿو؛ ڇو تہ جيڪڏهين

ڪو ماڻهو پورو اُچار نہ ڪندو، تہ سندس مٿ مائٽ ضرور مٿس نڪتہ چيني ڪندا. پر ٻوليءَ جي بگڙجڻ کي وڏي روڪ تڏهين ٿئي ٿي، جڏهين منجهس ساهتيہ لکجڻ جو رواج پوي ٿو.

ٻوليءَ جي بگرجڻ جو ٻيو هڪ قوي سبب آهي، قوم ۽ ملڪ جي تواريخ ۾ تبديل. جڏهين ڪا ڌاري قوم، ملڪ تي غالب پوندي آهي، تڏهين ٻوليءَ جي بگڙجڻ جو گهڻو امڪان ٿيندو آهي. ڌاريءَ قوم جا لفظ، روزمره جي محاوري ۾ اچي ويندا آهن؛ مگر انهن جو صحيح اُچار ڪرڻ مشڪل ٿيندو آهي. مثلاً جڏهين عربن سنڌ تي پنهنجو زور ڄمايو، تڏهين سنڌي زبان ۾ ڪيترا عربي لفظ مِلتَ ٿي ويا. مگر انهن لفظن جي اُچارن ۽ معنائن ۾ ڪي قدر ٿيرڦار پڻ پئجي ويئي. مثلاً، 'حاذق' بنجي 'هاتڪ' ٿي پيو؛ 'تعويذ'، 'تائٽ'؛ 'ثَغر'، 'سڳر'؛ 'مَنقل'، 'منگل'؛ 'قميص'، 'خميس' وغيره. اهڙيءَ طرح وري جڏهين پورچوگيزن هندستان ۾ بيٺڪون وڌيون. تڏهين سندن ٻوليءَ جا ڪيترا لفظ هندستان جي ٻين ٻولين ۾ داخل ٿيا، جي رفتي رفتي سنڌ ۾ پڻ اچي ويا جهڙوڪ پورچو گيز 'فالتو' مٿجي 'فالتو' ٿي پيو؛ 'ڦيتا'، 'ڦيتَ'؛ 'فارما'، 'فَرمو'؛ 'پڳا'، 'پڳهار'؛ 'ٽرنَڪو'، 'ٽرنگ'؛ 'لئيلام'، 'نيلامُ'. وغيره. هاڻ وري انگريزن جي اچڻ ڪري، سندن ٻوليءَ جا ڪيترا لفظ بگڙجي، استعمال ۾ اچن ٿا؛ جهڙوڪ 'سٽيشَن'، 'ٽيشن'؛ 'سيٽل'، 'سَٽَلَ' 'ٽِڪيٽ'، 'ٽِڪَس'، 'ٽَئڪس'، 'ٽيڪَسُ'؛ 'آئگرمينٽ'، 'گرمِٽ'؛ 'شاپ'، 'ڇاپ'؛ 'سڪور'، 'ڪور، ڪوري' وغيره. اهي تہ آهن رڳا لفظ، مگر جملن جا جملا بہ ڦري عجيب صورت ولي بيٺا آهن؛ مثلاً 'هُو ڪَمس ديئر'، مٿجي 'حُڪُم دَر'؛ سٽئنڊ اَئٽ اِيز، 'ٽَنڊي ٽِي' ٿي پيو آهي.

وري جڏهين هڪڙيءَ قوم جي ڪنهن ٻيءَ قوم سان واپار يا ڏنڌي ڪري، لهہ وچڙ ٿيندي آهي، تڏهين هڪ ٻئي جا لفظ ۽ اصطلاح ٻوليءَ ۾ داخل ٿي ويندا آهن. آڳاٽي زماني ۾ سنڌ جي ماڻهن جو ملبار ڪناري جي رهاڪن ۽ عربن سان گهڻو واپار هلندو هو؛ جنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن ملڪن جا ڪيترا لفظ ۽ اصطلاح اچي ويا آهن؛ جهڙوڪ ايلاچي، اِٽي ڏڪر، ڪوتميِر وغيره، جي ملبار ڪناري جي اُڻ آري يعني درئويڊين ٻولين مان ورتل آهن.

ڪي ڪي سنسڪرت لفظ سنڌيءَ ۾ داخل ٿيڻ بعد، ڦري ٽن ٽن قسمن جا ٿي پيا آهن، ۽ جدا جدا معنائون حاصل ڪيون ٿن؛ مثلاً سنسڪرت لفظ 'وِردَ'. اهو لفظ هوبهو سنڌيءَ ۾ اصلوڪي معنيٰ سان پڻ

ڪم اچي ٿو، جئن 'وِرڌ آوستا' ۾، پر وري بدلجي 'ٻِڌو' ۽ 'وَڏو' بہ ٿي پيو آهي، ۽ انهن ٻنهي لفظن جي معنيٰ ۾ پڻ تفاوت آهي.

ٻوليءَ جي بدلجڻ جو ٻيو هڪ سبب هي بہ آهي، تہ ڪي جهونا لفظ ۽ اصطلاح وڃن متروڪ ٿيندا، ۽ انهن جي جاءِ وڃن نوان لفظ وٺندا. اها تبديل اڪثر ڪري تڏهين ٿيندي آهي، جڏهين ڪا ڌاري ٻولي ٻَرڪَ ٿيڻ لڳندي آهي؛ جئن مسلمانن جي ڏينهنِ ۾ فارسي ۽ عربي، ۽ هاڻ انگريزن جي ڏينهن ۾ انگريزي. ماڻهو سمجهندا آهن تہ جهونا لفظ ڪم آڻڻ تهذيب جي برخلاف آهي. مثلاً شاهہ جي رسالي ۾، 'آڻِ'، 'ڪِري'، 'پونءِ'، 'گوندر'، 'ٻُڪي'، 'ويج'، 'پرين' وغيره ڪتب آيل آهن. هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ اهي لفظ عامي سمجهيا وڃن ٿا، ۽ انهن جي عيوض 'حڪم'، 'پرهيز'، 'زمين'، 'غم'، 'دوا'، 'طبيب'، 'محبوب' وغيره وڌيڪ رواج ۾ آهن.

انهن مٿي ڄاڻايل سببن ڪري، ٻوليءَ ۾ رفتي رفتي اهڙي ڦيرڦار پئجي وڃي ٿي، جو اصلوڪي ٻولي مٽجيو ٻي صورت وٺيو ٻيهي.

هندستان جون هاڻوڪيون آريہ ٻوليون جڏهن ڪان پراڪرت مان ڦٽي الڳ ٿيون، تڏهن ڪان منجهن ٻيون بہ تبديليون ٿيڻ لڳيون؛ تان جو هاڻي منجهن سندن اصل ۽ بنياد جا ڪي ٿورائي اهڃاڻ وڃي رهيا آهن. پر هڪڙي ڪري جنهن ڳالهہ کي ٻوليءَ جو بگاڙ چئجي ٿو، سو درحقيقت ان جو سڌاروئي آهي؛ ڇو تہ اهڙي بگاڙي کان سواءِ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ترقي ٿيڻ محال آهي. پر سنڌي ٻولي، جنهن وقت کان وٺي پراڪرت مان ڦٽي جدا ٿي، تنهن وقت کان وٺي منجهس ڪو گهڻو ڦير نہ ٿيو آهي، خصوصاً شاهہ جي سنڌيءَ ۾؛ يعني تہ سنڌيءَ ٻوليءَ گهڻي ترقي ڪانہ ڪئي آهي.

جيڪڏهين شاهہ جي سنڌيءَ تي ويچار ڪبو، تہ معلوم ٿيندو تہ منجهس گهڻا لفظ اهڙا آهن، جن کي پراڪرت نحوين 'تَدِيَو' ڪري سڏيو آهي؛ جنهن جي معنيٰ آهي 'انهيءَ جهڙا' يعني سنسڪرت جهڙا، مگر نہ عين ٻين سنسڪرت. مثلاً، سنڌي ڪوئِلُ = سنسڪرت 'ڪوڪِلَ'؛ گڏه 'گردَبَ'؛ ڪانئرُ = 'ڪاڪَرَ'؛ سائِرُ = 'ساڪَرَ' وغيره.

نج سنسڪرت لفظ، شاهہ جي سنڌيءَ ۾ نهايت ٿورا لڀندا. اهڙن لفظن کي 'تَتَسَمَ' ڪري ٿا سڏين. مثلاً 'ڏَرم' 'ڪَرمَ' 'پَرمَلَ' وغيره 'تَتسَمَ'، ماڻهن جي زبان ۾ ڦِري ڪئن 'تَدِيَو' ٿين ٿا، تنهن جا بہ قائدا ۽ قانون

مشهور پراڪرت نحوين، جهڙوڪ وَرَ رُچِي ۽ هيمچَندرَ جاچ ڪري، پنهنجي ڪتابن ۾ لکي ڇڏيا آهن. اهي ايترا آهن، جو انهن جو هن هنڌ باترتيب بيان ڪرڻ ناشدني ڳالهه آهي. انهيءَ مضمون تي هڪ خاص ڪتاب لکيو ويو آهي، جو اميد تہ جلدئي ڇپايو ويندو.

انهن قاعدن جي اونهي اڀياس سان، ۽ پڻ سنڌيءَ سان مشابهت رکندڙ آريہ ٻولين جي تدري واقفيت سان، 'تَدَيَوَ' پنهنجي اصلوڪي سنسڪرت صورت ۾ آٿي سگهجن ٿا. انهن مان گهڻا تہ اهڙا آهن جو سولائي سان ڳولي سگهجن ٿا، مگر ڪن ڪن ۾ تہ اهڙي گهڻي تبديل ٿي ويئي آهي، جو البت مشڪلات ٿيو پوي. مثلاً، سنڌي 'هَنجُون' (ڳوڙها) = سنسڪرت 'آشرو' 'سانگ' (ترار يا ٻالو) = 'شڪتِي'؛ 'هيجُ' (شوق) = 'هِردَيَہ' وغيره.

'تَسَتَمَ' ۽ تَدَيَوَ' لفظن کان سواءِ ٻيا هڪڙي قسم جا لفظ، جي سنڌي ٻوليءَ ۾، خصوصاً شاه جي سنڌيءَ ۾ لڀن ٿا، تن کي 'ديسي' ڪري ٿا سڏين. اهي لفظ 'پراڪرت' ٻولين ۾ پڻ موجود هئا، جتان هاڻوڪين آريہ ٻولين ۾ بہ اچي ويا. انهن 'ديسي' لفظن جون بہ جهونيون لغتون موجود آهن، جي جين ڌرم وارن جي ٻن مشهور آچارين لکيون. هڪڙيءَ جو نالو آهي 'پايَلچِي'، جا ڏَنَپالَ آچاريہ يارهين عيسوي صديءَ ۾ لکي؛ ۽ ٻيءَ جو نالو آهي 'ديسي نام مالا'، جا هيمچندر آچاريہ ٻارهين عيسوي صديءَ ۾ لکي. 'ديسي' لفظ اهي آهن، جي اُڻ آرِي ٻولين مان ورتل آهن. مگر ڪيترا لفظ، جن کي ڏنپال ۽ هيمچندر 'ديسي' ڪري لِکيو آهي، سي در حقيقت 'ديسي' نہ آهن. علم لغات ۾ هن وقت ايتري ترقي ٿي رهي آهي، جو ان جي وسلي، گهڻي کوجنا بعد، ڪيترن 'ديسي' لفظن جو بہ سنسڪرت سان لاڳاپو ڏيکاري سگهجي ٿو. مثلاً ڏنپال ۽ هيمچندر موجب 'بَيلَ' (ڍڳو) 'ديسي' لفظ آهي، پر اهو لفظ اصل سنسڪرت 'بِليوردَ' مان نڪتل آهي، يا 'ٻولڻ' = 'بروَ'؛ 'ڇاڇ' = 'تَڪرَ' وغيره. پر تڏهين بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترا اهڙا لفظ آهن، جي برابر 'ديسي' آهن؛ ۽ جن جو سنسڪرت سان ڪو واسطو ڪونهي. مثلاً: 'پڳڙِي'، 'ڏنگي'، 'ڊِينگ'، 'جَنگ' وغيره.

انهن مٿين ٽن قسمن جي نج سنڌي لفظن کان سواءِ، ٻين ٻولين مان نڪتل لفظ بہ شاه جي سنڌيءَ ۾ نظر اچن ٿا؛ جهڙوڪ عربي، فارسي، ترڪي، بلوچي وغيره. اهي لفظ بہ ايامن کان سنڌي ٻوليءَ ۾ اچي، نج

سنسڪرت لفظن وانگر بگڙجي ۽ بدلجي، سندس هڪ جزو بنجي پيا هئا؛ ۽ شاهہ اهڙن لفظن کي سندن بگڙيل حالت ۾ استعمال ڪيو آهي.

هاڻ جنهن صورت ۾ شاهہ جي ڏينهن جي ڪا لکيل لغت موجود نہ آهي، جنهن مان جيڪر خبر پئجي سگهي، تہ رسالي ۾ استعمال ڪيل لفظن جي اُن زماني ۾ پوري ۽ صحيح معنيٰ ڪهڙي هئي، تنهن صورت ۾، اسان کي لاچار علم لغات جي ئي مدد وٺڻ جو ضرور آهي؛ نہ تہ معنائون ۽ سمجهاڻيون اوٺَ تي ڪڍڻيون پونديون. علم لغات ئي اسان کي سنئين دڳ تي لائيندو. انهيءَ رستي شاهہ جي ڪلام تي گويا هڪڙي قسم جي نئين روشنائي وجهي سگهجي ٿي. تقليدي معنائن جي عيوض اسان کي سچيون ۽ صحيح معنائون حاصل ٿي سگهن ٿيون، جي نہ فقط شاهہ جي شاعراڻي شعور سان موافق آهن، بلڪ شاعراڻي بزرگيءَ ۽ اونهائيءَ کي بہ پڌرو ڪن ٿيون.

●

فصل ٩

شاه جون نحوي بناوتون

شاه جي سنڌيءَ جي نحوي بناوتن جي پراڪرت سان مشابهت - حالتي پيچاڙيون - جنس بي جان - ضميرن جي حالت اضافت - ضميري نشانيون - فعل معروف - فعل مرڪب - اسم مرڪب - ظرف ۽ حرف جي هاڻ متروڪ ٿي ويا آهن.

شاه جي سنڌيءَ جي نحوي بناوتن جي مشابهت پراڪرت سان، هاڻوڪيءَ سنڌيءَ کان وڌيڪ آهي. جيڪي نحوي قاعدا ۽ قانون، مشهور پراڪرت نَحوِيَن، وَرَرُچيءَ ۽ هيمچندر بيان ڪيا آهن، سي گهڻو ڪري شاه جي سنڌيءَ سان لاڳو آهن.

شاه جي سنڌيءَ ۾ پراڪرت وارين 'حالتي پيچاڙين' جون گهڻيون نشانيون نظر اچن ٿيون، جي هاڻوڪيءَ سنڌيءَ مان يا تہ گهڻي ڪري ويون آهن، يا تہ وڃن ٿيون آهستي آهستي گهٽ ٿينديون؛ ۽ انهن جي جيوڻ 'ظرف' يا 'حرف جر' لڳايا وڃن ٿا. هڪڙي 'حالت'، جنهن کي سنسڪرت ۾ 'اَپادان' يا 'هيتو وِڀَڪتي' ڪري ٿا چون، تنهن جي 'عدد واحد' جي پيچاڙي 'آت' آهي، جا پراڪرت ۾ بگڙجي 'آدو' ٿئي ٿي. مگر اِها پيچاڙي جهونيءَ سنڌيءَ ۾ بدلجي 'آءُ' ٿي پيئي ۽ وري گهٽجي 'آ' جي سادي صورت ورتائين، ۽ بعضي وري 'ئوَن' ٿيو ٿي پيئي. هاڻ انهن سيني پيچاڙين جا قسم، شاه جي سنڌيءَ ۾ ڪر آيل آهن. مثلاً:

هيجا = هيج مان، هيج سان. گهراءُ = گهر مان، گهر کان.
نرتُون = نرت مان، فرت سان.

اها 'ئون' شاه 'عدد جمع' ۾ بہ ڪر آندي آهي. مثلاً:

ڏاڳهَنئوُن = ڏاڳهن کان. اکينئوُن = اکين کان.
ڪُلنئوُن = ڪُلهن کان، ڪلهن تان.

هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ 'آ' کي غنو ڪري، 'آن' ڪيو اٿن، ۽ فقط اها پيچاڙي ئي

عام طرح مروج آهي. مثلاً:

گهران، وڃان وغيره.

'عدد جمع' ۾ 'ٺون'، هاڻ بلڪل ورلي ڪم اچي ٿي، ۽ اُن جي عيوض 'حرف جرَ'، جهڙوڪ 'ڪان'، 'مان' وغيره ڪتب اچن ٿا.

سنسڪرت ۾ 'مڪاني حالت' جي پڇاڙي 'اي' آهي، جا پراڪرت ۾ گهٽجي 'اِ' ٿيو پوي. اِها پراڪرت واري پڇاڙي، شاه جي سنڌيءَ ۾ هوبهوَ ڪم آيل آهي. مثلاً:

هنڌِ = هنڌ تي. ڪنڌِ = ڪنڌ ۾، ڪنڌ تي.

ازانسواءِ شاه خود 'اسم' جي 'حالتي صورت' کي به 'مڪاني حالت' واريءَ معنيٰ سان استعمال ڪري ٿو. مثلاً:

سوري چڙهڻ= سوريءَ تي چڙهڻ. انگهن چاڙهڻ= انگهن تي چاڙهڻ.

پر موجوده سنڌيءَ ۾ 'اسمن' جي مُڪاني حالت'، ڪنهن 'حرف جر' يا ظرف' جي ذريعي ڄاڻائي سگهجي ٿي، سواءِ انهن 'اسمن' جي، جن جي آخر ۾ 'ا' آهي.

شاه جي سنڌيءَ ۾ 'حالت اضافت'، اڪثر ڪري 'حالتي صورت' جي رستي ئي، بنا ڪنهن 'حرف جر' ڳنڍڻ جي استعمال ڪيل آهي. مثلاً:

اِي ڪم عاشقن = هي ڪم عاشقن جو. ڦلين ڇاڻون = ڦُلن جون ڇاڻون.

'حالت ندا'، 'حالت فاعليءَ' جي صورت ۾ ئي، سواءِ ڪنهن 'حرف ندا' جي ڳنڍڻ سان، ظاهر ڪيل آهي. ڪڏهين ڪڏهين ته 'اسمن' توڙي 'فعلن' کي فقط 'ه' گڏڻ سان 'حالت ندا' جو مقصد حاصل ويو آهي. مثلاً:

ويج = اي ويج. نجاه = اڙي توهين نجو. ڪنداه = اڙي توهين ڪندا.

سنسڪرت ۽ پراڪرت، ٻنهي ۾ ٽي 'جنسون' موجود آهن: 'جنس مذڪر'، 'جنس مؤنث' ۽ 'جنس بي جان.' هندوستان جي هاڻوڪين آريه ٻولين مان فقط گجراتيءَ ۽ مرهٽيءَ ۾، ايڪا تائين اهي ٽيئي 'جنسون قائم آهن؛ باقي ٻين ٻولين مان 'جنس بي جان' متروڪ ٿي ويئي آهي. هاڻوڪيءَ سنڌيءَ مان پڻ گهٽ ٿي ويئي آهي. پر شاه جي سنڌيءَ ۾ انهيءَ 'جنس' جا ٿورا گهڻا آثار معلوم ٿين ٿا. ڪن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ 'اوَن' آيل آهي مثلاً: 'پريٿوَن'، 'هِيوَن'. اِها پڇاڙي پراڪرت ۾ 'بي جان جنس' جي نشاني آهي ۽ پڻ

گجراتيءَ ۾ ائين آهي. پر هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ انهيءَ 'اون' کي 'او' بنائي، 'بي جان جنس' وارن لفظن ۾ 'مذڪر' ڪيو ويو آهي.

'ضمير متڪلم واحد' جي 'حالت اضافت' شاه جي سنڌيءَ ۾ آهي 'مهجو'. پراڪرت ۽ اپيرنش ۾ 'حالت اضافت' رڳو 'مَهُ' آهي، جو اصل سنسڪرت 'مم' مان نڪتل آهي. جهونيءَ سنڌيءَ ۾ اصلوڪي پراڪرت 'حالت اضافت' جو 'حرف جر' زياده ڳنڍيو اٿن. موجوده سنڌيءَ ۾ وري 'مَهُ' کي 'نوَن غنو' ڏيئي، 'منهن' ڪري اُچار ڪن ٿا. اهڙيءَ طرح 'ضمير حاضر واحد' جي هاڻوڪي 'اضافت' 'تنهنجو'، شاه جي سنڌيءَ ۾ آهي 'تهجو'، جو پڻ مٿي ڏيکاريل ريت، پراڪرت ۽ اپيرنش 'تهُ' مان ورتل آهي.

سنڌيءَ ۾ 'ضمير موصول' آهي 'جو'. پراڪرت ۾ پڻ 'ضمير موصول' ساڳيوئي آهي، جو اصل سنسڪرت ۾ 'يو' آهي. انهيءَ ضمير موصول' جي پراڪرت ۾ 'صورتي حالت' آهي 'جِس'، جو الهنديءَ پنجابڪيءَ ٻوليءَ ۾ اڃا تائين استعمال ۾ آهي. پر شاه جي ڏينهن واريءَ سنڌي ۾ 'س' ڦري 'ه' ٿئي ٿي، جنهن ڪري 'جِس' بدلجي 'جه' ٿي پيو آهي. هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ 'جه' ڦري 'جنهن' ٿي پيو آهي. اهڙيءَ ريت پراڪرت 'تِسِ'، سنسڪرت 'تسيہ'، پنجابي 'تِسِ'، پراڻيءَ سنڌيءَ مٿجي 'تِه' ٿيو؛ ۽ هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ 'تنهن' ٿي پيو آهي. هاڻوڪو 'ضمير استفهام' 'ڪنهن'، سو پراڪرت ۾ 'ڪس' سنسڪرت ۾ 'ڪَسيَ'، پنجابيءَ ۾ 'ڪس'، ۽ شاه جي سنڌيءَ ۾ 'ڪِه' آهي. اِهو ساڳيو لفظ 'ضمير مبهم' طور به ڪم آيل آهي.

'ضميري' نشانين جو استعمال، جهونيءَ سنڌيءَ ۾ گهڻي قدر ڪيل آهي. اهي 'اسمن'، 'حرفن'، 'ظرفن' ۽ 'فعلن' جي آخر ۾ لڳايون ويون آهن. شاه پڻ اهي نشانيون اڪثر هنڌن تي ڪم آنديون آهن، جنهن ڪري بعضي بعضي جملن جي بناوت ۾ قدري مونجهارو ٿيو پوي، خاص ڪري جڏهين اهي نشانيون 'ظرفن' ۽ 'حرف جرن' کي لڳايون ويون آهن. مثلاً: 'ڪڻ' = 'ڪي'. انهيءَ کي جڏهن ضميري' نشانيون لڳائجن ٿيون، تڏهن هيٺيون صورتون وٺي ٿي:

'ڪَٽِم = مون کي. 'ڪَٽسِ' = هن کي. 'ڪَٽنِ' يا 'ڪيٽان' = اُنهن کي.

اهڙيءَ طرح 'ساڻ':

'ساٽم' = مون سان. 'ساٽس' =هن سان. 'ساٽن، يا 'سيٽان' = هنن سان.

پر جڏهين اهي نشانيون 'اسمن' پٺيان ايندیون آهن، تڏهين 'اضافت' جي معنيٰ

ڏيڪاريندڙ يون آهن. مثلاً:

'نيٽان' = هنن جا نيٽ. 'اوتاران' = سندن اوتارا 'پريم' = منهنجا پرين.

اهڙيءَ طرح اهي نشانيون جڏهين 'زمانن' جي آخر ۾ ايندڙ يون آهن، تڏهين اُنهن مان 'شخصي ضميرن' جي معنيٰ نڪرندي آهي. مثلاً:

'پيتوءِ' = تو پيتو. 'ٿيونِ' = هنن کي ٿيو. 'پڙهيم' = مون پڙهيو.

'فعل' معروف' ۾ اڪثر ڪري 'زمان مضارع' جي 'ضمير واحد غائب' جي پڇاڙي 'اي گهٽجيءَ' ٿيو پوي. مثلاً:

'روئي' = روءِ. 'چوي' = چوءِ. 'پوي' = پوءِ

اهڙيءَ طرح 'جمع غائب' ۾ مثلاً:

'چوَنِ = چُونن. 'روُنِ' = روُنِ 'نِيَن' = نِين. ڏِيَنِ' = ڏِين.

شاهه عبداللطيف، پنهنجي ڪلام ۾ 'مرڪب فعل' بہ ڪيترن هنڌ ڪم آندا آهن، جي 'فعلن' جي معنائن کي گهڻي نزاڪت ڏين ٿا. مثلاً:

'آٽي اڙائڻ' . 'پڙهيو پڙهڻ' . 'نباهي نيڻ' .

شاهه 'اسم مرڪب' بہ خوب استعمال ڪيا آهن. سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ چئن قسمن جا مڪيہ 'اسم مرڪب' استعمال ۾ اچن ٿا، جهڙوڪ دوَندوَ، تَپَرُش، بَهُوريہ، ۽ اَوَيِيياوَ. هاڻ انهن سيني جا مثال، شاهه جي سنڌيءَ ۾ ملي سگهن ٿا. مثلاً:

'تن طبيت' . 'سنجهہ صباح' . 'اُتر واءُ' . 'سور ڏٽي' . 'چوڏهِي ماه چنڊ' . 'پاٽاڌارپريتون' . 'تورويرمو' . 'واڄي وٽ'.

ڪيترا 'ظرف' ۽ 'حرف' جي اصل پراڪرت مان نڪتل آهن، سي شاهه جي سنڌيءَ ۾ گهڻو ڪم آيل آهن. پر هاڻ جئن وقت گذرندو پيو وڃي، تئن منجهائن ڪيترا وڃن ٿا متروڪ ٿيندا. مثلاً:

'ظرف': 'آپِ' = گهڻو. 'آت' = تمام. 'جيڪس' = شايد. 'ڪر' = تحقيق، شايد، گويا. 'نِڪَٽي' = بلڪل، اصل. 'جار'، 'جال' = مَٿو، گهڻو. 'پوج' = گهڻو. 'اوڙڪ' = نيٺ، آخر. 'پُٺا' = پٺيان، پڇاڻا. 'مَهدا' = اڳيان.

'حرف جر': 'پَر' = مٿان. 'سينءَ' = تائين. 'ڪنا' = ڪان. ڳري'، 'ڳر' = ڏانهن، وٽ. 'ڪر' = لاءِ، خاطر. 'پڇاڻا' = بعد. 'سِر' = تي. 'ڪارڻ' = لاءِ، واسطي. 'ملاءِ' = ڪان. 'مٿي' = ڏانهن.

'حرف جملو' ۾ 'ٻِ' 'ٻي'، 'يِي' = پڻ. 'توءِ' = تنهن هوندي ٻه. 'جيلاهُ'، 'جيله'، 'جيلان' = جنهن صورتَ ۾، ڇاڪاڻ ته، جيڏانهن. 'تيلاهُ'، 'تيله'، 'تيلان' = تنهن صورت ۾، تنهن ڪري، تيڏانهن. 'تي' = تنهن ڪري.

'تيلي روءَ' = تهڙيءَ طرح. مَڇُڻ' = متان. 'جُهُ' = جڏهن، جيڪڏهن. 'ڪهُ'، 'ڪِين' = يا. 'مَرُ' = پل ته. 'وَرُ' = بهتر.

'حرف ندا': 'پس' 'پسو = ڏس! ڏسو!. 'ٻرٻر!' = افسوس افسوس!. 'وارو' = فرياد! مدد!. 'وووا!' = اڙي اڙي،

هاءِ هاءِ!. 'لو'!، 'الو!' = واه واه!، ڏسو!

شاه جيڪي لفظ ڪم آندا آهن، تن مان گهڻن جو تلفظ اُنهن جي اصلوڪي پراڪرت لفظن جهڙو آهي. هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ ڪيترن لفظن ۾ هروڀرو 'نون غنہ' يا 'ھ' زياده وڌي ويندو آهي. مثلاً:

هاڻوڪي سنڌي	شاه جي سنڌي	پراڪرت	سنسڪرت
نِينهن	نِـيـه	نِيـه	سنيه
هِنيون	هِيَون	هِئون	هِردَيـه
ڪالهه	ڪال	ڪال	ڪَلَيَ
مَلـه	مَلَ	مَل	موَليـه

●

فصل ١٠

رسالي جي تصنيف ۽ تاليف

رسالي کي ڪراڙ جي ڏنڊ ۾ ٻوڙڻ - وري لکجڻ - ٻين شاعرن بابت ساڳيو روايتون - شاعر پنهنجو ڪلام هرگز ضايع نه ڪندو - اٺاون جا ٻه سبب - رسالي ۾ ٻين شاعرن ۽ سگهڙن جي بيتن جي وڇوڙ - ٽرمپ صاحب جو ڇاپو - بمبئي ڇاپو - سرڪاري ڇاپو - مرزا قليچ بيگ جو ڇاپو - مرزا صاحب جو رسالي نسبت رايو - هي ڇاپو.

شاه عبداللطيف جڏهين وجد جي حالت ۾ ايندو هو، تڏهين بي اختيار ويندو هو ٻٽ چوندو، جي بروقت سندس فقير لکي وٺندا هئا. مولانا جلال الدين رومي به ساڳيءَ طرح پنهنجو ڪلام چوندو هو، جو هڪدم سندس مريد ۽ دوست حسام الدين چلپي لکندو ويندو هو. عام اعتقاد آهي ته شاه وفات ٿن ٿورو اڳ، رسالي جا نسخا فقيرن کان وٺي، 'ڪراڙ' جي ڏنڊ ۾ اُڇلائي ڦٽا ڪيا؛ ڇو ته اهو خيال اچي پيس ته متان ماڻهو سندس معنوي ڪلام جي رمز نه پروڙي، گمراهيءَ ۾ گرفتار ٿين. ڪي چون ٿا ته رسالي جو هڪ اڌ نسخو، ڪنهن فقير وٽ رهجي ويو؛ ۽ ڪي وري چون ٿا ته رسالن نهوڙڻ تي، شاهه جي مريدن ۽ فقيرن واويلا مچائي ڏني. شاه کي رحم اچي ويو، جنهن پنهنجي هڪ مريدياڻيءَ مائي نيامت (نعمت)، جنهن کي گهڻا بيت بر زبان ياد هئا، فرمايو ته مريدن کي اهي بيت لکارائي. جڏهين اهو نسخو تيار ٿيو، تڏهين شاه ان کي پنهنجي نظر مان ڪڍي، تصديق ڪئي؛ ۽ فرمايائين ته سندس ڪيترو ڪلام، صحيح نقل ڪيو ويو هو. انهيءَ نسخي کي 'گنج' ڪري ٿا سڏين. اوائل ۾ اهو 'گنج'، شاه صاحب جي وڏي خليفي تمر فقير جي سپرد ڪيو ويو؛ ۽ اڃا تائين سندس پويان ان جي حفاظت ڪندا اچن. 'گنج' ۾ شاه جا بيت، بنا ڪنهن ترتيب يا سلسلي جي درج ٿيل آهن. شاه صاحب جي وفات کان ٿورو ئي پوءِ، فقيرن بيتن کي مضمون موافق بيهاري، سرن جي صورت ۾ آندو.

هاڻي، اهڙي قسم جون آڪاڻيون، ٻين مشرقي شاعرن بنسبت پڻ ڏنيون ويندیون آهن. امير دولتشاه سمرقنديءَ، پنهنجي ڪتاب "تذڪرة الشعراء" ۾ پڻ ڪيترن شاعرن بابت اهڙيون روايتون آنديون آهن. مثلاً چوي ٿو تہ مظفر هرويءَ مرڻ کان ٿورو وقت اڳ، پنهنجو 'ديوان' درياءَ ۾ اُڇلائي ڇڏيو، انهي لاءِ تہ ڪائنس پوءِ، سندس شعر جو نڪو ڪو قدر ڪري سگهندو، ۽ نڪا ڪا ان جي معنيٰ سمجهي سگهندو! چوندا آهن تہ مشهور فارسي شاعر حافظ، پنهنجا غزل ٺڪرين تي لکندو، مٽ ۾ وجهندو ويندو هو، جي سندس نوڪر ٻهاري ڪٿي ٻاهر ڦٽا ڪندا هئا! پر سندس گهرو دوست محمد گل اندام، جنهن سندس 'ديوان' گڏ ڪيو، سو تہ اهڙي ڳالهہ ڪري ئي ڪانہ ٿو. هو چوي ٿو تہ "آءٌ بار بار حافظ کي سمجهائيندو هوس تہ اهي پنهنجا بي نظير گوهر هڪ لڙهيءَ ۾ پوئي ڇڏ تہ تنهنجي همعصرن ۽ پونين لاءِ هڪ سينگار ٿين؛ مگر هو هميشه هيءُ عذر ڏيندو هو تہ ماڻهن ۾ قدر شناسي ڪم آهي."

اها ڳالهہ بنہ اعتبار جوڳي نہ آهي تہ ڪو شاعر پنهنجو ڪلام ناحق ضايع ڪندو. ڏسو تہ اِنسان، پنهنجي اولاد جي پرورش ۽ پرگهور ڪرڻ ۾، ڪيتري نہ دقت ۽ هلاڪي وٺي ٿو؛ اِنهيءَ لاءِ تہ سندس وفات کان پوءِ سندس دَرَ ڪليل رهي. تہ پوءِ ڪئن شاعر چاهيندو تہ پنهنجا روحاني دادلا، يعني شاعراڻا خيال، جي هن رڳن جو رت ڏيئي اُپايا آهن، تن جو پنهنجي هٿن سان گهات ڪري؟ مشهور انگريزي شاعر ملٽن ڪهڙي نہ سهڻي ۽ پوري ڳالهہ ڪئي آهي تہ "ڪابہ عمدي تصنيف، هڪ اعليٰ انسان جي جگر جو خون آهي، جنهن کي هو واسي ڏوُبي، هميشہ جي جياپي لاءِ سانڍي رکي ٿو." خود شاعرن کي بہ پنهنجي ڪلام جي قدر شناسي ٿئي ٿي. ڪيترن شاعرن پنهنجي ڪلام جي دوام جي خواهش، پنهنجي شعر ۾ اظهار ڪئي آهي. سچو شاعر هميشہ حق ڳائي ٿو، ۽ حق ڪڏهين بہ مرڻ يا مارجڻ جو نہ آهي. اَلحَقُّ يَعلو وَلاَ يُعَلي. فردوسي شاهنامي ۾ پنهنجي شعر بہ نسبت چوي ٿو:

بنا هاي آباد گردد خراب، ز باران وز تابش آفتاب.
پيء افگندم از نظم کاخ بلند، کہ از باد و باران نيابد گزند.

اهڙيءَ طرح ڪيترن وڏن شاعرن، پارسي توڙي عربي، جن مان ڪن کي اولياء ڪري بہ ليکيو وڃي ٿو، پنهنجي شعر جي پايندگيءَ جو ذڪر ڪيو آهي.

مولانا رومي بہ فرمائي ٿو:

بعد از وفات تربتِ ما در زمين مجوي
در سينہ هاي مردمِ عارف مزارِ ماست.

شاہ عبداللطيف جيتوڻيڪ ٻين شاعرن وانگي، سڌيءَ طرح سان اهڙو اشارو ڪونہ ڪيو آهي، پر تڏهين بہ هيٺين بيت ۾ اَڻ سڌيءَ طرح، اهو خيال ظاهر ڪيو اٿس:

سَڏَرَ سين سَڳُ ڪري، پَرَ ڪَنڊين پياس
ڪيرَ بِرَهَمڻِ ڪَنِ جي، ڪيرُ ڄاڻي ڪيڻاسِ
هُندَ نہ سِنڌ سُياسِ، هِنَ پُريين ڪِيَسِ پَڌري.

وقت آيو آهي جو شاہ جي پڌرائي، سندس شعر جي ذريعي ديسان ديس ٿي ويندي؛ ۽ ڪهڙو عجب جو ستتئي سندس سخن جو سڳنڌ، وڃي ولايت کي بہ واسي؟

اهڙن اُناون ۽ بناون جا بہ سبب پائنجن ٿا. هڪڙو تہ اهي شاعر، جن کي اولياء پڻ ڪري ليکيندا آهن، تن جي حالت ۾ سندن مريد ۽ فقير سمجهندا آهن، تہ شاعري انهن جي ڪرامتن ۽ اچرجن اڳيان تچ بہ نہ آهي. هو شاعرن جي ولايت تي گهڻو زور ڏيندا آهن، ۽ سمجهندا آهن تہ شاعري سندس شان وٽان نہ آهي. دولتشاہ بہ مشهور صوفي شاعرن بہ نسبت اهو ساڳيو خيال ظاهر ڪيو آهي. هرهڪ اهڙي شاعر لاءِ چوي ٿو تہ "شاعري دون مرتبۂ اوست"، يعني 'شاعري هن جي مرتبي کان گهٽ' آهي. ٻيو سبب هيءُ آهي، تہ اهڙي شاعر جي مريدن ۽ معتقدن کي خيال ٿيندو آهي، تہ متان ماڻهو سمجهن تہ ڪلام نهايت ٿورو آهي، يا منجهس ڪچايون آهن؛ تنهن لاءِ اهو بهانو پيش ڪندا آهن، تہ جيڪو اصلوڪو شعر هو سو گم ٿي ويو آهي؛ باقي نقل وڃي رهيو آهي. اهڙيون ڳالهيون رڳو مَتِيُن موڙهل ۽ ڳنڍين ڳوڙهل ماڻهن جي ويساہ وڌائڻ لاءِ رچيون وييون آهن. هندو پنڊت بہ چوندا آهن تہ سندن مشهور ڪاويہ مهاڀارت، جنهن جهڙو لنبو ڪتاب دنيا ۾ ڪو ورلي ليندو، سو اڃا بہ گهڻو لنبو هو. پر عالمن جو رايو انهيءَ ڳالهہ جي اصل اُبتڙ آهي. اهو ڪتاب اصل ۾ پاڻ ننڍو هو، مگر وقت جي عرصي ۾، ڪيترن ٻين ماڻهن بہ پنهنجا شعر ٺاهي ڪري منجهس ٽنبيا آهن؛ جنهن ڪري

هاڻوڪيءَ صورت ۾ مهاڀارت هڪ جهنگ بڻجي پيو آهي. شاهه جي رسالي سان پڻ اهڙيائي ڪار ڪئي ويئي ٿي ڏسجي. سُرَن جا سُرَ ۽ بيتن جا بيت، رسالي جي قلمي توڙي ڇاپي نسخن ۾ درج ٿيل آهن، جن جي تصنيف جو شاهه عبداللطيف سان ڪو واسطو ڪونهي. ڪيترن پارسي شاعرن، جهڙوڪ حافظ، حڪيم سنائي، محي الدين، جلال الدين رومي وغيره جا غزل، قصيدا ۽ مثنويون به شاهه جو ڪلام سمجهي رسالي ۾درج ڪيون ويئون آهن. اٽڪل پنجاهه ڪن بيت، شاهه عبدالڪريم بُلڙيءَ واري جا، ۽ چار پنج بيت قاضي قاضن جا به رسالي ۾ جاءِ بجاءِ داخل ڪيا ويا آهن. ازانسواءِ ڪيترن ٻين گم نام سنڌي سُگهڙن، جهڙوڪ ڏوبي، ڪٽي، مگيل، عيسو، خميسو، ڪيسر، قطب، لاکو، لکمير وغيره جا بي حَسا بيت پڻ، شاهه جي ڪلام ۾ شمار ڪيا ويا آهن. ڪي بيت، جهڙوڪ عنات جا، اهڙا آهن جو پريان ئي معلوم پيو ٿئي ۽ شاهه جي بيتن جو جواب آهن. وري ڪي هندستاني، پنجابي، سرائڪي وغيره وايون ۽ ڪافيون، جي آيامن ڪان ناچن ۽ مسخرن ڪان ٻڌبيون آهن، سي شاهه جي سنجِيديَنِ ۽ من موهيندڙ ڪافين جي عيوض، ٽرمپ صاحب واري نسخي ڪان سواءِ، ٻين سيني نسخن ۾ ڏنيون ويون آهن. هيٺيان سر ۽ داستان جي گهٽو ڪري سيني نسخن ۾ نظر اچن ٿا، سي گهڻي تفحص ۽ غور ڪان پوءِ، ۽ بيروني ۽ اندروني ثابتين بعد معلوم ٿيا آهن ته شاهه جو ڪلام نه آهن.

(١) سر سسئي آبريءَ جي آخر ۾ ٿيهه اکري.

(٢ سر بيراڳ هندي. هن سر ۾ شاهه عبداللطيف جو نالي ماتر به بيت ڪونهي. ڪيترن مشهور هندي شاعرن، جهڙوڪ گورو نانڪ صاحب، ڪبير ڀڳت، دادو، سمن، پرمانند، ڪالو وغيره جي ٻاڻين جو انتخاب ڏنل آهي. سر جي پيچاڙيءَ ۾ مولانا جلال الدين روميءَ جي مثنويءَ جي جدا جدا دفترن مان، اوليائن جي ساراه وارا بيت درج ڪيا ويا آهن؛ ۽ آخرين وائي، مشهور حڪيم سنائيءَ جي تصنيف ڪيل مناجات آهي.

(٣) سر هير رانجهو. هن سر جي ٻولي نڪي نج پنجابڪي آهي، نڪي نج سرائڪي؛ بلڪ سيالڪي پيئي معلوم ٿئي. هير رانجهوءَ جو قصو ساري پنجاب ۾ اهڙو مشهور آهي، جهڙو عربيءَ ۾ 'ليلي ۽ مجنون' ۽ پارسيءَ ۾ 'شيرين ۽ فرهاد'. هير، چوڪ سيال جي ڌيءَ هئي، جو ضلعي مظفر ڳڙهه جي هڪ ڳوٺ رنگپور ۾ رهندو هو. رانجهوءَ جو اصلوڪو نالو

'ديڌو' هو، مگر ذات جو رانجهو جت هو. انهن ٻنهي عاشقن جو قصو ڪيترن ئي پنجابي شاعرن نظم ڪيو آهي، جهڙوڪ نامودر پتواري، وارث شاه وغيره. رسالي ۾ ڏنل قصو به ڪنهن انهي طرف جي شاعر جو چيل آهي.

(۴) سر برو سنڌي چوٽڪو. هي سر فقط ٽرمپ صاحب واري نسخي ۾ ئي ڏنل آهي. بيتن جي بناوت ۽ منجهن جيڪي خيال آيل آهن، سي اهڙا رواجي ۽ بيسواد آهن، جو پريان ئي پڌرو آهي ته ڪنهن سگهڙ جا ٺهيل آهن.

(۵) سر رامڪلي. ٽرمپ صاحب جي نسخي ڪان سواءِ ٻين سيني نسخن ۾، هرهڪ داستان ۾ ڪيترا بيت آهن، جي شاه جا چيل نه آهن، بمبئي ڇاپ رسالو ته سيني ڪان گوءِ ڪٽي ويو آهي. داستان ٻئي ۾ سنياسين ۽ جوڳين جي ٻارهن ڏينهن جي ڪريا ڪرم جو بيان ڏنل آهي، پر مذڪور ڇاپ ۾ ٻين ارڙهن ڏينهن جو بيان به ڳنڍي، مهينو مڙئي پورو ڪيو ويو آهي. اهي زائد بيت، هڪ شاه جي مريد ولي محمد هالپوٽي جا چيل آهن. ازانسواءِ سر رامڪليءَ جي آخر واري 'تيهه اکري' ٻڌ شاه جي چيل نه آهي.

(٦) سر ڪاپائتيءَ جي ڀچاڙيءَ واري مت. اها مت فقط ٽرمپ صاحب واري نسخي ۾ ڏنل آهي، ۽ پارسي نظم 'مسمط' جر طرز تي چيل آهي. اها ٻڌ شاه جو ڪلام نه آهي.

(۷) سر مارئي. هن سر جو داستان ڏهون، جنهن جي سٽ سٽ ۾ قرآن شريف جي هڪ نه ٻئي سُورة جو هروڀرو نالو درج ڪيو ويو آهي، تنهن ڪي ڪنهن به صورت ۾ شعر چوڻ مناسب نه آهي. ازانسواءِ چون ٿا ته اهو داستان هارون شاه هنگوري جي دماغ جو دمپختو آهي. اهڙيءَ طرح داستان يارهين ۾ به ڪا شاعراڻي خوبي ۽ لياقت نظر نه ٿي اچي. ڪنهن سگهڙ! شاه صاحب جا اڳين داستانن ۾ ڪم آيل لفظ ۽ اصطلاح گڏي ڳڙڏاڻي ڪري هڪڙو خودڪشيدو داستان ڪري بنايو آهي.

(۸) سر ڊول مارئي. هي سر ڊنڪيءَ ٻوليءَ ۾ آهي ۽ ٻٽ واري نسخي ۾ نه ڏنو ويو آهي. انهيءَ مان ئي ثابت آهي ته اِهو سر شاه جو ڪلام نه آهي.

(۹) سر ڏناسري. هن سر ۾ خود شاه عبداللطيف جي مدح ۾ بيت چيل

آهن؛ ۽ پڻ ڪٿي ڪٿي شاه حبيب ۽ شيخ عبدالقادر جيلاني وغيره جي ساراه ڪيل آهي. شڪ نہ آهي تہ اهي بيت ڪن فقيرن ۽ مريدن جا لکيل آهن.

(١٠) سر بسنت و بهار. هيءُ سر بلڪل ننڍو آهي، ۽ هڪ داستان ۾ ئي سمايل آهي؛ ۽ گهڻو ڪري منجهس 'لاڪي' جا بيت ڏنل آهن. ازانسواءِ ٻيٽ واري نسخي ۾ بہ عدم پيدا آهي.

ڊاڪٽر آرنسٽ ٽرمپ پهريون ئي شخص هو، جنهن شاه جي رسالي کي اونده مان ڪڍي، روشنيءَ ۾ آندو. هن صاحب کي جيتوڻيڪ برطانيہ سرڪار پئسي جي چڱي مدد ڪئي، تڏهين بہ گهڻي خرچ سبب، ڪيترا سر 'مارئي' سميت ڇپائي نہ سگهيو. ٽرمپ صاحب پنهنجي ديباچي ۾ چئي ٿو تہ ڪيس ۾ جهونا عمدا قلمي نسخا هٿ آيا، جن کي هڪ هوشيار پڙهيل ڏيهيءَ ٻيٽي ۽ صحيح ڪري، سندس لاءِ نسخو تيار ڪيو، جو هن سنہ 1866ع عيسوي ۾، جرمني جي لپسيا شهر ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. شاباس آهي هن صاحب جي همت ۽ سرجوشيءَ کي. پاڻ علم لغات جو ماهر هو ۽ رسالي جي ڇپائڻ ۾ سندس هڪ مقصد هيءُ بہ هو تہ علم لغات لاءِ اُتساه پيدا ٿئي. پر افسوس جو نسخن مقابل ڪرڻ جو ڪم سچو پنهنجي سر نہ ڪيائين. مٿي ڄاڻايل ڏيهي صاحب انهن نسخن جو پورو قدر نہ ڪيو؛ جنهن ڪري ٽرمپ واري رسالي ۾ ڪيتريون خاميون رهجي ويون. هڪڙو تہ صورتخطي خود ٽرمپ صاحب جي چوڻ موجب، نہ آهي اصلوڪي نہ هاڻوڪي، مگر سندس خود بناوتي. ٻيو تہ تلفظ گهڻو ڪري 1866ع عيسويءَ وارو ، ۽ نہ اصل نسخن وارو استعمال ڪيو ويو آهي. ٽيون تہ نسخن جون ڪي پڙهڻيون ڏيهي صاحب کي سمجهڻ ۾ نہ آيون آهن، جن جي بدران خود ڪشيدڻيون پڙهڻيون ڏنيون ويون آهن. هڪ وڏي خوبي منجهس هيءَ آهي تہ جيڪي وايون درج ڪيون ويون آهن، سي در حقيقت شاه جون آهن، جن جي عيوض ٻين ڇاپن، ۽ خود ٻيٽ ۽ بلڙيءَ وارن نسخن ۾، ناچن ۽ مسخرن واريون وايون داخل ٿيل آهن. پر ڪيترن سالن کان ٽرمپ صاحب وارو رسالو اڻ لڀ آهي.

سال 1867ع عيسوي ۾ وري قاضي ابراهيم جي سعي سان، شاه جي رسالي جو هڪ سنگي ڇاپو، بمبئيءَ ۾ پڌرو ڪيو ويو. ڪن ماڻهن جي دل تي وهم ويٺل آهي تہ اهو ڇاپو اصلوڪي رسالي جو سچو نقل آهي. پر هن ڇاپي جهڙو ردي نسخو ڪڏهين هٿ نہ ايندو. سنڌ ۾ جيڪو بہ ڪن

ڪچري جهڙو ڪلام، جو شاه جي نالي ڳائيندا آهن، يا جيڪي بيت مسخرا مجلس ۾ راند وجهندي چوندا ويندا آهن وغيره، سي سڀ سواءِ ڪنهن تميز جي، منجهس ٽڦيا ويا آهن. ازانسواءِ هن نسخي جي صورتخطي جهوني آهي، جنهن جي پڙهڻ ۾ گهڻي تڪليف ٿئي ٿي.

سنه 1900ع ۾، سنڌ جي تعليم ڪاتي به شاه جو رسالو هاٿوڪيءَ صورتخطيءَ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. انهي رسالي جي 'منڊ' ۾ چيل آهي، ته اهو ڇاپو ڀٽ واري نسخي ۽ مٿي ڄاڻايل ٻن ڇاپن کي "ڀيٽي ۽ سڌاري تيار ڪيو ويو آهي." جيتوڻيڪ رسالي کي سڌارڻ جي هام هنئي ويئي آهي، تڏهين به اسان کي رڳو صورتخطي جو سڌارو ئي نظر اچي ٿو. هڪڙو ته ڪابه تڪليف هن باري ۾ نه ورتي ويئي آهي، ته شاه جو سچو ڪلام ڪهڙو آهي، جو جيڪر جڙتو ڪلام ڪان ڇني ڌار ڪجي؛ ٻيو ته علم لغات جي اڻ ڄاڻائيءَ ڪان شاه جي ڏينهن وارو تلفظ هروڀرو بدلائي، اُن کي عاملڪو لباس پهرايو ويو آهي، ڄڻ ته هاٿوڪو حيدرآباد وارو تلفظ ئي صحيح آهي؛ ٽيون ته قلمي نسخن جون ڪيتريون صحيح پڙهڻيون ڦٽيون ڪري، قياسي پڙهڻيون اختيار ڪيون ويون آهن؛ ۽ چوٿون ته ڪنهن به تميز ۽ تنقيد ڪان سواءِ مٿي ڄاڻايل ڇاپي وارن رسالن مان ورتل ڪي سر ۽ بيت زياده ڏنا ويا آهن. انهيءَ سرڪاري رسالي جا، هيل تائين ٽي ڇاپا هڪ ٻئي پٺيان ڪڍيا ويا آهن، پر ٽپڙ اُهي ئي آهن.

وري سنه 1913ع ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجو ڇاپو پڌرو ڪيو، جنهن ۾ هن صاحب گهڻي تڪليف وٺي سڀني اڳين ڇاپن، خصوصاً بمبئي ڇاپي وارا وڌيڪ بيت داخل ڪيا، انهي لاءِ ته پڙهندڙ کي جدا جدا ڇاپن ۾ ڏنل بيت هڪڙيئي هنڌ آسانيءَ سان ملي سگهن.

مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي ڪتاب 'شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو احوال' ۾، شاه جي رسالي ۾ جيڪي جڙتو ۽ ڌاريا سر ۽ بيت اچي ويا آهن، تن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته "صحيح ۽ سچو نسخو شاه جي رسالي جو اڃان به گهربل آهي. سگهوئي ڪنهن علم واري کي دل ۾ خيال پوندو جو اهڙو ڪتاب ڇاپائي پڌرو ڪندو، ته پڙهڻ وارا پڙهي، خوش ٿي، دعا خير جي ڪندا." ۽ پڻ 'سگما' پنهنجي ڪتاب 'سنڌ بابت ٿورو ذڪر' ۾ وڏي افسوس سان اهڙي ساڳي شڪايت ڪئي آهي.

هاڻ سڀ ڇاپيل رسالا ۽ ڀٽ ۽ بلڙيءَ وارا جهونا قلمي نسخا مقابل ڪري، ڏاريا ۽ جڙتو سر ۽ بيت، گهڻي غور ۽ تنقيد بعد رد ڪري، شاهه جي رسالي جو حتي المقدور سچو ۽ صحيح نسخو تيار ڪيو ويو آهي. لفظن جي هِجي هاڻوڪيءَ صورتخطيءَ ۾ ڏني ويئي آهي؛ مگر تلفظ لاڙيءَ ٻوليءَ وارو قائم ڪيو ويو آهي. انهيءَ جا سبب هي آهن: هڪڙو تہ شاهہ جا ابا ڏاڏا، جهڙوڪ شاهہ عبدالڪريم لاڙ جي نزديڪ رهندا هئا ۽ خود شاهہ عبداللطيف جو بہ لاڙ سان گهڻو لهہ وچڙ هو، جنهن ڪري سندس تلفظ لاڙي هو؛ ٻيو تہ ڀٽ ۽ بلڙيءَ وارن جهونن قلمي نسخن ۾ ڏنل تلفظ لاڙي آهي. ٽيون تہ لاڙ جي پاسي جا ڳوٺاڻا ماڻهو اڄا تائين اهو تلفظ ڪندا اچن؛ ۽ چوٿون تہ اهو تلفظ اصلوڪن اشتقاقن جي مطابق آهي. گهڻو تفاوت رڳو انهن لفظن ۾ آهي، جن ۾ هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ 'نون غنہ' ۽ 'ھ' اچن ٿا، جن جو ذڪر فصل نائين جي پيچاڙيءَ ۾ ڪيو ويو آهي.

ڇانڊ ڇونڊ بعد بہ شاهہ جو ڪلام جهجهوئي آهي، جنهن ڪان وڌيڪ ڪهڙو بہ اعليٰ درجي جو شاعر مشڪل چئي سگهندو. جئن ڪنهن چمن ۾، گلاب جي ٻوٽي کي وليون ۽ وڻ وڪوڙي، ان جو ذاتي حسن ۽ جلوو جهڪو ڪري ڇڏيندي آهن؛ تئن ڏارين ۽ بيگانن بيتن بہ شاهہ جي ڪلام جي اصلي سوڀيا تي ڇايا وڃهي، ان کي البت بي رونق بنائي ڇڏيو هو. اميد تہ هاڻ شاهہ صاحب پنهنجي نوراني جمال ۽ جلال سان نظر ايندو.

ز رويت آستين بردار و گوهر را تماشا کن.

●